

CASPAR OLEVIANUS
EN ZIJN
REFORMATORISCHE ARBEID

Door
Ds. G. Bouwmeester

UITGAVE VAN DE WILLEM DE ZWIJGERSTICHTING
TE 's-GRAVENHAGE
1954

STICHTING DE GIHONBRON
MIDDELBURG
2004

INHOUD

1. Inleiding
2. Olevianus' jeugd
3. Olevianus' werk te Trier
4. De onderdrukking van de reformatie te Trier
5. Naar Heidelberg
6. De Heidelbergse Catechismus
7. Liturgie en Kerkorde
8. Bevestiging van de reformatie in de Palts
9. De strijd om de kerkelijke tucht
10. De Lutherse reactie
11. Olevianus' werk te Berleburg en Herborn
12. Karakteristiek van Olevianus
13. Olevianus' levenseinde

1. Inleiding

De naam van *Caspar Olevianus* wordt bijna altijd in één adem genoemd met die van zijn iets ouderen collega *Zacharias Ursinus*. Beide mannen zijn vooral bekend geworden door hun voortreffelijk werk verricht bij de opstelling van de Heidelbergse Catechismus.

Overigens liepen deze mannen, die God beide met uitnemende gaven versierd had, en die zich beide zeer verdienstelijk gemaakt hebben voor onze Gereformeerde Kerken, nogal uiteen wat karakter en aanleg betreft. God heeft ze ook elk een eigen, bijzondere taak gegeven. Was *Ursinus* meer de man van de studeerkamer, de diepe, eerlijke, trouwe vorser, die de kerk in allerlei moeilijke vragen duidelijk de weg heeft gewezen, de dogmaticus, catecheet en apologeet, *Olevianus* is veel meer de man van het praktische kerkwerk geweest. Een onvervaard, moedig, bezielend prediker; een kerkreformator, die het kerkelijk leven ook na de diepingrijpende hervormingen in vaste banen wist te leiden. Een man, die prachtig werk gedaan heeft voor de liturgie en de kerkenordering der Gereformeerde Kerken; die zijn verdiensten heeft ook op pedagogisch terrein, voor het christelijk onderwijs.

Ook wat hun vóórgeschiedenis aangaat, loopt het leven van deze beide groten in 't Koninkrijk Gods nogal uiteen. *Ursinus* was van geboorte uit Silezië, uit *Breslau*, en ontving zijn theologische opleiding te *Wittenberg* bij Philippus Melanchthon. Hij was zijn intieme vriend, kende Melanchthons standpunt inzake het Heilig Avondmaal door en door, wist van de controversen in deze in het Lutherse kamp. Hij koos voor de Gereformeerde visie met volle overtuiging en was als voorbestemd om in de komende worsteling tussen Lutherse en Gereformeerde leiding te geven. En hij heeft dit op onovertroffen wijze gedaan!

Olevianus daarentegen was geboren in de grijze bisschopsstad *Trier*. Zijn wegen gingen al spoedig naar 't Westen. Hij studeerde rechten in Frankrijk, koos hier voor de Reformatie en werd verder als theoloog in Zwitserland gevormd. Hij is van 't begin af aan de uitgesproken *Calvinist*, die op de beste voet gestaan heeft met *Calvijn*, *Martyr* en *Beza*. God heeft hem op bijzondere wijze tot Zich getrokken, geroepen als kerkreformator en hem gestaald in de grote moeiten, teleurstellingen en bitterheden van zijn leven. Zijn leven is niet minder bewogen geweest dan dat van *Ursinus*. Op allerlei manier is zijn werk, zowel dat in de Palts als dat in het graafschap Nassau, van invloedrijke betekenis geweest ook voor ons land.

Wie denkt hierbij niet allereerst aan de *Heidelbergse Catechismus* en zijn daarbij geschreven verklaringen en leerboeken? En dan zijn werk voor de liturgie van de Palts, die voor onze Nederlandse Kerken tot voorbeeld heeft gediend. Eeuwenlang zijn *Olevianus'* boeken ook in ons land veelvuldig gelezen en hebben vele gelovigen getroost en bemoedigd. Als we ons even verdiepen in zijn leven en werk, zullen we wel bemerken, dat dit betekent "afsteken naar de diepte", bezig-zijn met de fundamenten van ons Gereformeerde kerkleven.

2. Olevianus' jeugd

Olevianus is geboren te *Trier*, de oudste stad van Duitsland. 't Was meermalen de residentie van de Westerse Romeinse keizers. Men wijst nog heden overblijfselen uit deze oude tijd aan te *Trier*: Overblijfselen van 't Romeinse keizerlijk paleis. De porta

nigra. Een oude zuil op de markt. Frankenturm in de Dietrichstrasse. De Dom zelf. De Basilika. Resten van het amfiteater, en van Romeinse baden. Ook de brug over de Moezel is zeer oud. 't Christendom vond er reeds vroeg ingang. In de 2e eeuw nà Christus is er al een christengemeente, die onder Constantijn snel toenam. Onder de laatste Frankische koningen was bijna de ganse bevolking voor het Christendom gewonnen. De eerste bisschoppen zouden zendboden van den apostel Petrus geweest zijn: Eucharius en Valerius.

Reeds op de Synode van Arles (314) was een bisschop van Trier aanwezig. In 336 en 337 was *Athanasius*, de bekende kerkvader, als banneling te Trier en vond er in bisschop *Maximinus* een man, die met hem overeenstemde tegenover Arius. Onder *Karel de Grote* werd *Trier* een *aartsbisdom*. Het kreeg grote voorrechten. De bisschoppen kregen in 't eind van de 9e eeuw *gravenrechten* en in de 12e eeuw werden ze *rijksvorsten*. Sedert 1257 oefenden ze mede het betekenisvolle recht van de keizerskeus. Volgens de bepalingen van de "gouden bul" van 1356 had de keurvorst-aartsbisschop van Trier daarbij het eerst zijn stem uit te brengen.

Betekenisvolle mannen zaten op de bisschoppelijke stoel van Trier, mannen, die ook vooral de macht en 't aanzien van de Trierse vorsten wisten uit te breiden. Hun gebied strekte zich tenslotte uit van *Merzig* aan de Saar tot voorbij *Koblenz* en *Andernach* aan de Rijn.

Tegenover zó machtige vorsten hadden de burgers van Trier een moeilijke positie. Te Trier was ook een welgestelde en zelfbewuste burgerij ontstaan, die de bisschoppelijke heerschappij maar node droeg en zich in de loop der jaren een reeks waardevolle vrijheden had weten te verwerven, vrijheden, die overigens slechts onafhankelijke vrije rijkssteden bezaten. De aartsbisschop mocht te Trier de schout en enkele schepenen benoemen, in wier handen de rechtspraak rustte. Maar alleen door de organen der stad, door den door de raad der stad benoemde "Zender", die zijn eed moest zweren in de raad, mocht een hechtenis plaats vinden binnen 't gebied van Trier. De raad der stad kon alleen toestaan dat een zaak "crimineel" werd gemaakt. Hij oefende het geleiderecht, was alleen bevoegd om iemand buiten Trier te bannen, had de handhaving van de politie en orde in het gebied van de stad en de bestraffing van lichtere overtredingen door schandsteen, halsijzer, gevangenis en geldboeten. De meerderheid van de raad werd door de gilden vrij gekozen. Alleen de schepenen moesten hun eed aan de keurvorst doen. De overige leden van de raad, burgemeesters e.a., hadden hem geen eed te doen. De bewaring van de sleutels der stadspoorten, de bewaking van de muren en de poorten was een recht, dat uitsluitend aan de stad toekwam.

De burgerij hield deze rechten hoog. Zij meende over 't algemeen, dat men *Trier* als een *vrije* rijksstad moest zien. De burgemeesters waakten ijverzuchtig ervoor, dat de keurvorsten de rechten der stad niet schonden. De aartsbisschoppen zetelden sedert de 15e eeuw meestal te Koblenz, Wittlich, Ehrenbreitstein e.a. plaatsen. Wilden ze plechtig in Trier binnentrekken dan moesten ze – wanneer ze met militaire macht kwamen – eerst een reeks formaliteiten vervullen, vóórdat hun de stadspoorten geopend werden. De bisschop had rechten in de stad, maar de raad ontkende, dat de stad hem onmiddellijk onderworpen was. Trier betaalde wel aan de aartsbisschop een z.g. "beschermgeld", maar de raad van Trier betoogde altijd: "een beschermheer is geen landsheer. We betalen ook "beschermgeld" aan de hertogen van Lotharingen en Luxemburg en deze beloven zo nodig ook op te treden tegen de keurvorst van Trier!" Men beriep zich er ook op, dat Trier meer dan eens met *directe* rijksbelasting was aangeslagen, soms had men de stad, als een vrije rijksstad, opgeroepen tot rijksdagen,

al had Trier nooit aan zo'n oproep gevolg gegeven en 't goed gevonden dat de aartsbisschop ook Trier vertegenwoordigde.

De aartsbisschoppen-keurvorsten van Trier beschouwden daarentegen Trier nooit meer als onmiddellijk staande onder het rijk, maar als onderworpen aan hen. En ze konden zich hiervoor zelfs beroepen op een keizerlijk oordeel van 23 December 1364, dat uitdrukkelijk verklaarde: "Trier is aan de keurvorst onderworpen". In weerwil echter van deze uitspraak had de burgerij van Trier steeds aanspraak gemaakt op de naam en de rechten van een vrije rijksstad. Ook de Rooms-katholieke leden van de stadsraad deden dit bij de conflicten, die naar aanleiding van de reformatie te Trier, ontstonden. Zelfs probeerde de stad nog later in 1568 de aartsbisschoppelijke heerschappij af te werpen en verdedigde de Roomse bevolking en raad de vrijheden der stad met wapengeweld. Eerst de tussenkomst van de keizer maakte aan de jarenlange vete een eind en droeg de beslissing op aan een scheidsgericht. Na een proces van 12 jaren deed keizer Rudolf II uitspraak. Trier was en bleef van toen af tot aan de Franse revolutie onderworpen aan de aartsbisschop.

Olevianus werd dus in één der bolwerken van het Rooms-Katholicisme geboren, in een zeer geachte burgerfamilie. Zijn vader heette: *Gerhard von der Olewig*, was meester bakker, later ook meester van zijn gilde, mederaadslid en rentmeester van de stad Trier. *Olewig* is een klein dorpje (Zuid-Oostelijk van Trier). *Caspar* vervormde deze naam later tot *Olevianus*. Ook Caspars moeder, *Anna*, was de dochter van een gildemeester, van de rijke slager, *Anton Sinzig*, die zich zeer geïnteresseerd heeft voor de goede opvoeding van zijn kleinzoon Caspar. Behalve Caspar had het echtpaar *von der Olewig* nog twee zoons, *Matthias*, die goudsmid werd en *Frederik*, die arts is geworden, en één dochter.

Caspar werd 10 Augustus (Laurentiusdag) 1536 in het "Wittlicher Haus" op de gracht bij de Markt geboren. Dit huis werd in 1583 een gerechtsgebouw. In de kerk van de H. Laurentius werd het knaapje gedoopt. Bij het opgroeien bleek hij een talentvolle knaap te zijn. Achter elkaar bezocht hij de scholen te Sanct Laurentius, Sanct Simeon, de Domschool en het Collegium van Sanct German. In het laatste trof hij een oude, eerwaarde priester, die hem godsdienstonderwijs gaf, dat hem zijn gehele verdere leven is bijgebleven. Hij sprak n.l. *over de verzoeningsdood des Heeren, als de enige troost in leven en sterven, als de éne Parel van grote waarde*. Dit is Olevianus bijgebleven als een vonkje van de rechte kennis van het offer van Christus, totdat God hem later tot de volle kennis des heils bracht.

Olevianus heeft deze priester nooit vergeten. In de inleiding van zijn verklaring der *Apostolische geloofsbelijdenis* (1576) wekt hij de toekomstige predikanten op tot een brandende ijver voor de waarheid Gods en tot een opofferende liefde voor Christus en Zijn Kerk en werpt dan ook een blik terug in zijn eigen jeugd. Hierbij herinnert Olevianus dan aan de trouwe leiding van zijn hemelse Vader. Deze was het, die hem uit de trouwe leraarshand van de genoemde priester enige kruimels der Waarheid toevoerde in de dagen van zijn paapse duisternis.

Overigens was de toestand der Roomse geestelijkheid, ook te Trier, in die dagen niet zo te roemen. Uiterlijk was alles in orde. Geen stad van het Duitse rijk, Keulen uitgezonderd, had zoveel stichten en kloosters. Wij noemen slechts het *domsticht*, het sticht *St. Paulinus* en *St. Simeon*, alle met een talrijke clerus. De zielszorg van de niet zeer bevolkte stad en haar voorsteden was aan 21 predikanten toegewezen, allen met eigen wijk en kerk. Geen gebrek aan kloosters! De abdij *St. Maximinus* was beroemd wegens haar ouderdom en grote rijkdom. Ook de abdij te *St. Martin*, het *H.*

Matthiasklooster, en het Benedictijnerklooster te *St. Maria* beschikten over rijke middelen.

Fransiscanen, Dominicanen en Karmelieten hadden te Trier hun verblijf. Ook Karthuizers en Augustijnen, de ridderorden van de Duitse Heeren en de Johannieten hadden er hun conventen. Evenmin mankeerde het er aan nonnenkloosters. Weldadigheidsinstituten, die zeer goed begiftigd waren, bestonden er ook. Dehospitalen bij het domsticht, bij St. Matthias, St. Maximinus en St. Simeon, twee leprozenhuizen, en het burgerhospitaal te St. Jakob in de Vleesstraat kunnen genoemd worden.

Er waren scholen aan de stichten verbonden. Een hogeschool werd 1473 geopend maar kwam toch niet tot bijzondere bloei.

Sedert 1499 was er nog een tweede hogeschool in het college van de z.g. gouden priesters te St. German, die de methode van Geert Grote bij hun onderwijs volgden. In een zekere verbinding met de eerste hogeschool stond de z.g. *Bursa*. Hierin bevond zich een gehoorzaal, door de raad der stad in goede staat gehouden, maar meestal ongebruikt. Olevianus heeft er een tijdlang les gegeven en gepreekt!

De Domkerk en de met haar door een kruisgang verbonden Lievevrouwenkerk blonken uit als schone bouwwerken.

Wat de godshuizen in Trier echter in de ogen van zeer velen de meeste waarde verleende was haar *rijkdom aan relikwieën*. In dit opzicht kon geen Duitse stad zich met Trier meten.

Men bezat in de onderscheiden kerken de vele gebeenten van gecanoniseerde heiligen als *Eucharius*, *Valerius* (St. Matthiaskerk), *Agricius*, *Maximinus*, *Nicetus* (St. Maximinus), *Paulinus*, *Bonosus*, *Felix*, *Marcus* (St. Paulinus), *Magnericus* (St. Martin), *Madoald* (klooster St. Symforion), *Wendelinus* (kerkje naar hem genoemd.)

De *domkerk* bezat de rijkste relikwieën. Ze heeft deze te danken aan de heilige *Helena*, de moeder van Constantijn de Grote. Bij haar terugkeer uit het Heilige Land bracht ze voor de domkerk te Trier mee: het hoofd van paus Cornelius, een nagel van het kruis van Christus, de rok zonder naad van Christus. Soms werden deze "heilige dingen" aan 't volk vertoond. De toeloop was dan overstelpend! In 1512 liet keizer Maximiliaan ter gelegenheid van de rijksdag te Trier de heilige rok voor 't eerst vertonen. Er waren bijna 100.000 toeschouwers! Zo droeg Trier, naar R.K. opvattingen met recht, de schitterende naam van *Treviris sancta*, d.i. "*het heilige Trier*". De aartsbisschop en de burgers bewaarden er de roem van een onvervalst katholicisme.

Maar met het *innerlijk leven*, de *religieuze* en *zedelijke toestanden*, stond het in Trier niet zo best. Dezelfde gebreken kwamen er aan het licht die bij het eind der Middeleeuwen overal in de kerk in Duitsland en elders werden gezien. Van Roomse zijde heeft men t.a.v. Trier de schuld van deze gebreken op *de reformatie* willen schuiven. Maar een feit is dat ze reeds lang tevoren werden gezien. In de kloosters was de ijver voor wetenschappelijke studie verlamd en de tucht vervallen. Men leze maar eens de visitatierapporten, de verordeningen der aartsbisschoppen, de hervormingen en opheffing van nonnenkloosters, de klachten over de geestelijken.¹ Op de Synode van Trier (1423) wordt de klacht gehoord, dat vele clerici ongeacht de tegen het *concupinaat* der geestelijken gedreigde straffen, zich met het schandelijk

¹ *Julius Ary: Die Reformation in Trier, 1559 und ihre Unterdrückung*. 1906/7 geeft concrete opgaven van bisschoppen, synoden etc. Zie ter plaatse. Het werk bevindt zich o.a. in de Koninklijke Bibliotheek te 's-Gravenhage. Hij heeft de acta en archieven ook van Roomse kant geraadpleegd en geeft tal van authentieke uitspraken gedaan door aartsbisschoppen en synoden.

kwaad van deze overtreding bleven bevleken. Geklaagd wordt over ongepaste kleding, dobbelspel, vloeken, godslasteringen, misbruik van de biechtstoel, enz. Buitenechtelijke kinderen werden door de geestelijken in hun huizen uit kerkelijke middelen verzorgd. *Ne*, wijst erop, dat deze toestanden reeds in de 15e eeuw bestonden en tekent het afschrikwekkend beeld, dat keurvorst Johan v. Hagen (1542) van de in Trier heersende toestanden ontwerpt. Dag en nacht zitten in de herbergen bij de wijn, 't bedrijven van allerlei lichtzinnigheden, houwen, steken, roven, slaan, verdachte bijwoning, de geestelijken geven het voorbeeld voor de ondeugd!

In 1548 klaagt de domprediker A. Pelargus op de Synode over 't verval der studiën van de clerici. Zij hadden minder lust daarin naarmate ze meer door de jacht, het dobbelspel, de buik en Venus in beslag genomen werden. "Ze prediken over Christus vasten in de woestijn en leven zelf naar de wijze van Epicurus. Ze leggen anderen vasten op en houden 'bacchinaliën' (dronkemansfeesten). Er is op deze synode sprake van haat en verachting der clerus bij het volk. Dit beeld van de geestelijkheid te Trier is 't zelfde *droeve beeld*, dat zich bijna overal in 't midden der 16e-eeuw in het Duitse rijk vertoonde.

Er kwamen ook herhaaldelijk conflicten voor tussen burgerij en geestelijkheid. De raad der stad leidde de stad energieker en vaster dan ooit. De gilden twistten soms met nonnen en abdissen over de rechten van het weven, namen soms wol, garens, kammen, weefwerktuigen in beslag b.v. omdat men in de kloosters buitenlandse wevers liet arbeiden. Met bitterheid werd geklaagd over de concurrentie en broodroof, door de kloosters teweeg gebracht.

Klachten kwamen in bij den keurvorst, dat de raad der stad in 't bos van het St. Matthiasklooster meer dan 50 boomstammen had laten kappen en wegvoeren. Deze zaak kwam in 1558 voor de keurvorstelijke raad. Vertogen werden gehouden. Men zou tenslotte eens samenkomen als keurvorst met zijn raadsliden enerzijds en stadsraad anderzijds, om de wederzijdse grieven eens te bespreken. De verhoudingen waren dus reeds tamelijk gespannen. De kwestie van de religie zou blijken de vonk te worden, waardoor alles tot een uitbarsting kwam.

In de Middeleeuwen waren wrijvingen als bovengenoemd meermalen voorgekomen. Men hoort van financiële klachten, klachten over de rechtspleging, inbreuk op rechten, conflicten in verband met de bevestiging van steden. De bevolking van Trier schijnt echter vóór 1559 weinig beroerd geworden te zijn door de gebeurtenissen om Luther, Zwingli en Calvijn. Wel moeten ze reeds meermalen in Trier van de grote kerkreformatoren en hun arbeid gehoord hebben, op marktschepen, door reizende kooplui, ook doordat handelslieden uit Trier elders kwamen, 't Evangelie hoorden prediken en 't liefkregen. Het naburige Zweibrücken was sedert 1539 Hervormd geworden. Trierse burgers kwamen te Veldenz en Dusemund, woonden er de Evangelieprediking bij. Zo ook te *Trarbach* aan de Moezel. Dit was 1557 Hervormd geworden. Langzamerhand ontstond er zo te Trier een kring van vrienden van de Reformatie, die begeerden, dat ook te Trier 't Evangelie vrij mocht verkondigd worden en dat er ook het Heilig Avondmaal mocht bediend worden naar de instelling van Christus. Tot deze kring behoorden weldra de geachtste en aanzienlijkste mannen der stad. Zo b.v. de schepenen *Lic. Peter Sirck* en *Otto Seel*. Vooral is te noemen de in hoog aanzien staande eerste burgemeester *Johan Steusz*, sedert 1553 aan 't hoofd van de stad. Ook zijn broer: gildemeester der wevers en raadslid, *Peter Steusz*.

Nog geen 14 jaar oud, dus als een knaap, was *Caspar Olevianus* door zijn ouders naar *Parijs* gestuurd, waar hij "rechten" zou gaan studeren. Eerst voltooide hij zijn

humanistische studiën in Frankrijks hoofdstad en bezocht daarna de beroemde rechtsfaculteiten van *Orleans* en *Bourges*. In al deze steden had de reformatie reeds haar stille maar volijverige aanhangers. Caspar beluisterde er Gereformeerde preken, las Gereformeerde boeken, leerde heel goed de Franse taal en werd voor 't Gereformeerd gevoelen gewonnen. Zijn gang is enigszins met die van Calvijn te vergelijken. Zo sloot Caspar zich als medelid van een geheime gemeente Gods aan, hoewel hieraan in Frankrijk de grootste gevaren verbonden waren.

In *Bourges* kwam Caspars geloofsleven tot de volle doorbraak. Doordat hij in groot levensgevaar kwam te verkeren, werd hij tot volledige beslissing en overgave gebracht voor de zaak van Gods ijk en kerk.

Te *Bourges* studeerde in die tijd één der zoons van den paltsgraaf Frederik van Simmern. Olevianus had met hem een hechte vriendschap gesloten. Op zekeren dag gingen ze langs de rivier Auron wandelen en troffen daar enkele Duitse adellijke studenten aan. Ze waren aangeschoten, maar wilden op de rivier varen. Ook de prins van Simmern wilde in de boot. Olevianus ontried het ten zeerste, maar ze deden het toch. Judex, een lakei, ging ook mee. Toen de boot op het midden van de rivier was, gingen de studenten overmoedig schommelen, zodat de boot omsloeg. Allen verdronken. Ook Judex met de prins. Olevianus wierp zich in 't water om zijn geliefde prins te redden. Door de slijkerige bodem kwam hijzelf in 't uiterste gevaar, zodat hij tussen leven en dood zweefde. In dit moment beloofde hij God, als Deze hem 't leven wilde schenken, dat hij zich geheel in de dienst van het Evangelie wilde geven in zijn vaderland. Te rechter tijd snelde een lakei uit het gevolg van de prins toe tot zijn redding. Deze meende den prins te redden, maar trok bij vergissing Caspar Olevianus op uit het water. Sedert dit voorval legde Caspar zich nog meer toe op de studie van de Heilige Schrift en van de boeken der reformatie, bijzonder de werken van Calvijn.

Hij promoveerde 6 Juni 1557 nog wel tot doctor in de rechten en kwam wel als jurist naar Trier terug, maar de rechtspraxis bekoorde hem niet meer. Toen hij ook de begeerte van de reformatorisch gezinde burgers van Trier vernam, hoorde hij steeds duidelijker Gods roepstem om zich te bekwamen voor de dienst in het Evangelie. Om zijn gedane gelofte nu ook op waardige wijze te vervullen en zich voor het heilig werk in Gods wijngaard flink en alzijdig voor te bereiden, begaf hij zich *naar Genève*. Hij wilde hier vooral 't Hebreeuws bestuderen en zich praktisch bekwamen. Hij sprak 't Frans thans veel beter dan 't Duits. Eén en ander deed de keus op Genève vallen. Als een bezielde leerling zette hij zich aan de voeten van de grote Zwitserse reformator *Calvijn*.

Toch bleef het voor hem als Duitser ook een begerenswaardige zaak om naar *Zurich* te gaan en zich in gereformeerde kerken, waar Duits gesproken werd verder te bekwamen voor zijn kanselwerk. Hij oefende zich dus ook te *Zurich* in 't Duits preken, en maakte er nader kennis met *Bullinger* en *Martyr*.

Via *Lausanne*, waar hij vriendschap met *Beza* sloot, keerde hij straks weer terug naar *Genève*. Toen hij eens *Farel* ontmoette, drong deze er bij hem op aan zijn studietijd te bekorten, naar Trier terug te keren en daar openlijk tegen het pausdom op te treden. Spoedig deed zich een gewenste gelegenheid voor. Er werd in die dagen te Genève onderhandeld met *Pierre de Cologne* van Metz over de bezetting van een predikantsplaats en ook Trier kwam ter sprake. Zo bood dan Olevianus zich aan om het Evangelie te gaan preken in zijn vaderstad. Eerst vierde hij nog het H. Avondmaal te Genève en nam met weemoed afscheid van de trouwe leraars van dit deel van Zwitserland. Er waren hier vriendschapsbanden gelegd, die zouden standhouden. Met

dankbare liefde en diepe verering was Olevianus vervuld speciaal ten aanzien van *Calvijn* en *Beza*. Vlak vóór zijn vertrek nam hij schriftelijk afscheid van *Martyr* te Zurich, voor wie hij in diepbewogen woorden zijn hart bloot legde. Zo kwam de jonge vurige prediker in Juni 1559 terug te Trier, nu om er Gods boodschap te brengen.

3. Olevianus' werk te Trier

Te Trier werd Olevianus broederlijk ontvangen. Zeker met medeweten en steun van de bovengenoemde reformatorische groep wendde hij zich in een schrijven d.d. 26 Juni 1559 tot den raad der stad en verzocht hem om een plaats als leraar. *Calvijn* had reeds eerder, naar aanleiding van mededelingen door Olevianus hem gedaan, aan de reformatorische schepenen geschreven en hen met beslistheid opgewekt tot ijver en zelfverloochenende toewijding voor de zaak des Heeren. Hij had niet nagelaten hun te wijzen op hun vooraanstaande positie onder de burgerij en hun roeping om de zaak des Heeren te dienen. Ook had hij hen bemoedigd en des Heeren hulp en bescherming toegebeden. Hij had hen gewaarschuwd tegen allerlei gevaren, opgewekt om paraat te zijn en zich te hoeden voor de listen der Roomse geestelijkheid. *Calvijn* voorspelde hun ook, dat moeite, verdriet en allerlei tegenheden hun niet zouden gespaard blijven. Maar hij wekte hen op getrouw te zijn, het oog op Christus gericht te houden, door Wien alle moeilijkheden kunnen overwonnen worden en die ons onoverwinnelijke kracht verleent. Onder Hem is de overwinning voor ons, kunnen we volharden en moedig voorwaarts gaan.² Hij eindigt met een zegenwens.

Olevianus werd op zijn verzoek tot "*Burse*" aangesteld, waar-schijnlijk door begunstiging van burgemeester Steusz en zijn gelijkgezinde raadsleden. Zijn betrekking bood hem gelegenheid genoeg om de zaak des Heeren te dienen onder de hem toegewezen jeugd. Hij moest onderwijs geven in de "*Dialectiek*" (onder *Dialectiek* verstond men in die dagen zoveel als *logica* en *methodiek*) van Melanchthon. Melanchthons boek werd in die tijd aan tal van universiteiten gebruikt en bood Olevianus geheel ongezocht de gewenste gelegenheid om de jeugd ook tot de eeuwige waarheid te voeren. Immers dit werk van Melanchthon is met tal van Schriftplaatsen doorspekt, ademde een Evangelische geest en bood dus voor de jonge leraar een probaat middel tot Evangelisering. Zo brengt b.v. de 5e vraag van de *Dialectiek* een Psalm naar voren. De 6e vraag noemt het voorschrift van Paulus om een didactisch man tot bisschop te kiezen en spreekt van de plicht van den Dienaar des Woords om 't Woord recht te snijden, noemt ook 't onderscheid van Wet en Evangelie. Andere plaatsen handelen over Gods wezen, over den hemel, over het heidendom, over geloof, hoop, liefde, over de vreze Gods, over de gerechtigheid. En ga zo maar voort. Olevianus vervulde zijn taak, maar liet de hem geboden gelegenheid niet onbenut, om Gods Woord erbij te verklaren. Hij wilde zich echter niet beperken tot het onderwijs aan de studerende jeugd in de "Bursa", maar verlangde zijn boodschap aan *alle* burgers van Trier te brengen. Reeds één maand na zijn aanstelling sloeg hij vlak voor 't Laurentiusfeest een oproep aan, (aan de z.g. *Steip of* het *rode huis*, waar de raadsleden telkens kwamen,) waarin hij zijn medeburgers uitnodigde om te komen luisteren naar een preek, die hij tussen 8 en 10 uur op Laurentiusdag zou houden in de Bursa. Dit was wel een vermetel stukje in deze bisschopsstad! Olevianus sterkte zich in zijn God en in de overtuiging, dat er in Trier reeds een "volk des Heeren" was, dat

² De beide brieven aan Otto Seel en Peter Sirck zijn van 29 Augustus 1558. In *Calv. Epistolae* 267, 268 Geneefse uitgave van 1576 te vinden. Duitse vertaling bij K. Sudhoff: *C. Olevianus und Z. Ursinus*, 1857, Blz. 18-20.

voor hem bad !

Op de morgen van Laurentiusdag stroomde een grote mensen-menigte naar de *Bursa*. Mensen van allerlei rang en stand, mannen en vrouwen en kinderen, ook geestelijken. Ook de R.K. stadsschrijver *Peter Dronkmann* was onder Caspar's gehoor. De vurige prediker getuigde daarbij ook tegen de gebreken van de Roomse Kerk, getuigde met Gods Woord tegen de mis, de heiligenverering, de processies e.a.

Dronkmann, die een dagboek heeft aangelegd van deze dagen, dat nog bestaat,³ vertelt dat hij met weinig stichting naar huis terugkeerde. Hij vond Olevianus' optreden verschrikkelijk en zag hier 't begin van oproer. De preek verwekte groot opzien en ook verzet bij de Roomsens. Clerici, bisschoppelijke raadsliden en andere ambtenaren van den keurvorst wezen er op, dat toch de aartsbisschop alleen het recht had om predikanten in de stad aan te stellen. De volgende dag kwam de stadsmagistraat bijeen. De R.K. burgemeester *Ohren* stelde de eis, dat men Olevianus zou citeren en het preken verbieden. De meerderheid was van oordeel, dat Olevianus de *Bursa*, het schoollokaal, niet voor godsdienstoefeningen mocht gebruiken. De rector van de universiteit stelde de eis, dat Olevianus alleen in 't Latijn mocht doceren. Maar een uitdrukkelijk preekverbod werd nog niet gegeven.

Toen een tweede preek van Olevianus de gemoederen weer in beroering bracht, stelden Olevianus' vrienden in de raad voor om de zaak van het preken voor *de gilden* te brengen. Dit werd toegestaan. Deze gilden waren overwegend reformatorisch-gezind. Wevers, kleermakers en smeden waren 't talrijkst en invloedrijkst. Zij stonden bijna allen aan de zijde van Olevianus. Slagers en kramers en schippers waren tegen voortduur van Olevianus' werk. Men besloot tenslotte alle Duitse preken in de *Bursa* te verbieden. Olevianus mocht alleen vrij in 't Latijn doceren. Wilde hij preken dan moest hij het op een andere plaats doen. Zo werd nu met behulp van de reformatorische raadsleden, *de kerk van het St. Jakobushospitaal* in de Vleesstraat, die eigendom van de stad was, aan Olevianus afgestaan. 20 Augustus trok Olevianus met een schare Evangelische burgers naar deze kerk.

Ondertussen had ook de keurvorst, die te *Augsburg* toefde op de Rijksdag, van de prediking te Trier gehoord en enkele raadsliden uit *Augsburg* naar Trier gezonden. De keurvorstelijke raad riep Olevianus voor zich ter verantwoording. Olevianus getuigde dat de ere Gods hem tot preken drong, dat zijn leven kort was, dat zijn vaderstad niets zo nodig had als het Woord Gods. De raad der stad had hem aangesteld om de jeugd te onderwijzen. Maar 't werk was te gering en zo had hij zijn talenten aangewend om de burgers te onderwijzen in de Christelijke godsdienst. 't Preek-verbod van de raad sloeg alleen op de *Bursa*. Op die zelfde dag (21 Augustus 1559) overhandigde de Evangelische burgerij met de burgemeester *Steusz* aan de spits, aan de stadsmagistraat een geschrift, waarin men op grond van de *Augsburgse* godsdienstvrede het recht opvorderde, om zich aan te sluiten bij de *Augsburgse Confessie*. Ze vroegen om godsdienstvrijheid; stond men die niet toe, dan beriep men zich op den keizer. De keurvorstelijke raden zeiden echter: *Trier staat niet onmiddellijk onder de keizer*. Olevianus c.s. hadden ook geen recht om zich op de *Augsburgse Confessie* te beroepen. De R. K. burgerij dacht er aanvankelijk anders over. Ze stond zeer op haar stadsvrijheden en privilegiën. Olevianus en de zijnen waren het eens met de *Augustana* (Variata), die ook in 1540 door *Calvijn* ondertekend was, evenzo door *Lasky*, *Melanchthon* e.a. Deze gewijzigde editie (variata) van de

³ Tagebuch Dronkmanns, zwei Bande, respect. 616 en 590 Seiten. In de stadsbibliotheek van Trier. O.a. door Julius Ney geraadpleegd bij boven-genoemde studie over de reformatie te Trier.

Augsburgse Confessie was in latere jaren officieel erkend en gebruikt door tal van Lutherse vorsten. De bisschoppelijke raden gaven echter niet toe. Ze riepen drie reformatorische schepenen voor zich, en schorsten hen (Seel, Sircks en Pisport), maar deze voegden zich niet. Ze verboden Olevianus het preken ook, deelden aan de gilden mee, dat zij geen recht hadden zich te beroepen op het "Rijksafscheid", maar bij de oude godsdienst moesten blijven. De keurvorst zond een schrijven aan de stadsraad, waarin Olevianus als Calvinist, als oproermaker, die gevangen gezet moest worden, werd aangediend. De keurvorstelijke raden probeerden op alle manier de Evangelieprediking te onderdrukken. Een samenspreking met Olevianus volgde. De eis werd hem weer gesteld om op te houden met preken zowel in 't Duits als in 't Latijn. Olevianus vroeg bedenktijd en begaf zich 's middags naar de kerk om te preken. Hij sprak vóór de preek het volk toe, deelde het mede dat hem 't preken verboden was door de keurvorstelijke raad, maar dat de gilden hem gebeden hadden de eeuwige waarheid van Gods Woord te verkondigen. Wat wilden zij? Moest hij ophouden? Of wilden ze bij de Waarheid volharden? In dit geval zou ook hij lijf en bloed in de waagschaal zetten en Gode meer gehoorzaam zijn dan de mensen.

Wie het laatste begeerden moesten "*Amen*" zeggen. Toen riep de ganse schare luide: *Amen!* Aan de keurvorstelijke raad werd officieel mededeling gedaan van wat hier gebeurd was. Het R. K. deel van de bevolking wilde eerst nog beide confessies vrij laten en Olevianus niet gevangen zetten. Zo besloot de raad nog 14 September. Alle besturen hadden tegen de gevangenzetting gestemd, slechts drie hadden niet geantwoord. Dit werd den keurvorst bericht.

Het aantal en de ijver der "Confessionisten" – zó werden de reformatorisch-gezinden voortaan in de stad genoemd – groeide van dag tot dag. De Gemeente telde reeds 600 leden, vrouwen, dienstboden en kinderen niet meegerekend. De St. Jakobskerk was te klein voor de kerkdiensten. *Steusz* berichtte dit aan de keurvorst en vroeg om een grotere ruimte en om meer predikanten, maar hij kreeg geen antwoord. Om nu voor zielszorg en onderwijs Olevianus te ontlasten, zocht men hulp en wendde zich tot de naburige paltsgraaf *Wolfgang von Zweibrücken*, die de reformatie in zijn gebied had doorgevoerd. Men vroeg hem voor korten tijd één predikant ter leen. Werd dit verzoek ingewilligd, dan had men ook een ander voordeel verkregen: een predikant uit een in het rijk erkende kerk zou te Trier aangesteld zijn! Olevianus had immers nooit van enige bestaande kerk opdracht gekregen tot preken.

De "Confessionisten" richtten zich dus door bemiddeling van burgemeester *Steusz* tot de *Zweibrucker* regering en noemden zelfs twee namen van predikanten, die zij begeerden n.l. *Wentzen Gottfried* van Veldenz en *Khunemann Flinsbach*. Na enige onderhandelingen werd tenslotte *Flinsbach* met de moeilijke missie belast. Hij zou voor 1 of 2 maanden aan de Gemeente van Trier worden uitgeleend, om te Trier volgens de kerkenordening met bescheidenheid en wijsheid te arbeiden. Hij zou niet alle dingen ineens mogen omverstoten, maar met geduld omgaan met de beschroomde gewetens.

Op 21 September werd dit goede bericht naar Trier verzonden aan burgemeester *Steusz* en zijn geestverwanten. Twee dagen later kwam *Flinsbach* en werd met open armen ontvangen. De jonge Caspar Olevianus had het heel zwaar gehad. Hij was nog maar 23 jaar oud! De oppositie van de bisschop c.s. werd steeds levendiger en duidelijker merkbaar. Wel ondervond de jonge reformator trouwe steun en afhankelijkheid van de pas gestichte gemeente, maar zijn taak bleef toch buitengewoon zwaar. In korten tijd had hij het vertrouwen van de gemeente gewonnen, maar nu kwamen de onweersbuien al opzetten!

De keurvorst was ook naar Trier gekomen. Op 17 September probeerde de Roomse pastoor *Fae* van Boppard op last van hem, heimelijk en listig op de kansel der Gereformeerden te komen. Hij had zijn priesterkleed onder een lange mantel verborgen en was zó binnen gekomen. Nauwelijks had de gemeente echter in de gaten wat er aan de hand was, of ze keerde zich op heftige wijze tegen den Roomsden indringer. Olevianus meende, dat men hem maar eens moest laten geworden, dan kon hij hem beantwoorden. Maar de tegenstand werd heftiger. *Fae* was tenslotte blij, dat hij onder geleide van Olevianus weer heelhuids buiten deze roerige vergadering was. Dit was een verstoring der rust door de keurvorst c.s. bewerkt. Maar zij zagen dit anders: Hier was de door de keurvorst gezonden prediker door de "Confessionisten" verhinderd om te preken. Dat was rebellie ! Dat was majesteitsschennis. Ook bij Flinsbach was de kerk steeds tjokvol. De arbeid der predikanten werd hoog gewaardeerd, zowel aan de huizen als op de kansel.

De keurvorst had troepen geworven in Hirschau (Beieren) en in de streek van Mainz en Keulen en was met 170 ruiters Trier binnengereden. Maar met het gevaar scheen de moed der Evangelischen te groeien. Flinsbach had zich aanstonds na zijn aankomst in een eerbiedig schrijven tot de keurvorst gewend. Hij hield zich verplicht om hem als landsheer van zijn aankomst in kennis te stellen. Hij deelde mede, dat hij door de Evangelischen te Trier was gevraagd en door zijn vorst hierheen was gezonden, dat hij geen revolutie wilde, maar alleen Gods Woord wilde prediken en de schapen wilde weiden overeenkomstig de oecumenische belijdenisgeschriften en de Augsburgse Confessie. Als antwoord hierop werd hij de volgende dag na de preek, waarin hij nog tegen oproer gewaarschuwd had, in de St. Gangolfskerk ter verantwoording geroepen. Hem werd de eis gesteld op te houden met preken en vóór zonsondergang de stad te verlaten. Flinsbach zei echter, dat hij Gode meer gehoorzamen zou dan de mensen. Hij schreef nog eens aan de keurvorst om toestemming voor zijn prediking te verkrijgen, maar tevergeefs.

Onverdroten gingen de Confessionisten verder. Men spande de kettingen over de straten om de ruiters van de keurvorst te hinderen in hun bewegingen. Maar ook vele Roomse burgers zagen de maatregelen van den keurvorst met groot wantrouwen aan. De vrijheid der stad en der burgers werd het meest door de keurvorst zelf belaagd, zei men over 't algemeen. De keurvorst bemerkte wel, dat de bevolking over 't geheel hem niet zeer genegen was. Hij had in zijn raad reeds overleg gepleegd, en de vraag gesteld, hoe men de "Confessionisten" moest behandelen. Men was 't onder elkaar eens geworden: ze moesten aangeklaagd worden van rebellie en men moest tegenover hen "die peinliche Klage" toepassen d.w.z. men moest ze crimineel aanklagen. Men moest het niet op de "godsdienst" zetten. Dat zou te zeer de animositeit der Lutherse vorsten opwekken. Zo besloot de keurvorst om Trier weer te verlaten, doch niet om de zaken te laten voor wat ze waren Trier. moest gedwongen worden zelf de "Confessionisten" aan te pakken en als vijanden der stad te beschouwen!

De keurvorst begaf zich naar *Pfalzel*, ongeveer drie kwartier gaans van Trier. Daar sloeg hij zijn residentie op. Van daaruit begon hij de bewoners van Trier te plagen en te kwellen. Trier werd als een rebelse stad behandeld en straks compleet ingesloten en belegerd.

4. De onderdrukking van de reformatie te Trier

De keurvorst verzamelde nu steeds meer troepen om zich heen. Het landvolk uit zijn gebied werd onder de wapenen geroepen. Ook de adel, bestuursambtenaren en leenmannen moesten naar Pfalzel komen. De maatregelen van de keurvorst werden al doorzichtiger. Openlijk verkondigde hij genade en bescherming voor de "katholieken" en allen, die weer van de Augsburgse Confessie wilden afvallen. Trier werd steeds nauwer ingesloten. Akkers en tuinen van de burgers werden verwoest. Men wilde zelfs de watertoevoer afsnijden. Deze maatregelen hadden tengevolge, dat de oppositiegeest van vele "katholieken", die alleen om politieke overwegingen tegen den keurvorst gekant waren geweest, begon te wijken. De keurvorst schreef aan de "katholieken" in de stads-raad, dat enkele aanvoeders van de Confessionisten werden aangeklaagd van oproer en majesteitsschennis. Het "katholieke" deel van de raad werd nu door de keurvorst opgevorderd om die aanvoeders met de beide predikanten gevangen te zetten. De aartsbisschop deed hierbij een beroep op zijn gezag als keurvorst, als *landsvorst* en op de gehoorzaamheid, die ze hem gezworen hadden. In geval van nood mocht men de gevangenen wel in 't bisschoppelijk paleis te Trier opsluiten!

Niets minder werd hier geëist dan dat een deel der burgerij van Trier een ander deel zou gevangen nemen, zonder voorafgaand proces, onderzoek of vonnis. Binnen drie dagen moest de keurvorst antwoord hebben!

Eerst antwoordde de raad nog, dat men niet kon erkennen, dat de keurvorst in deze kon gebieden. De geweldpleging nam toen toe. Burgers werden gevangen genomen, geslagen, verwond. Plundering en beroving volgden. De proviandering van de stad kwam in gevaar. Marktschepen werden vast gehouden. Protesten baatten niet. Vrees, overlast, ervaren nadeel begonnen de stemming te beïnvloeden. Een deel van de "katholieken" kwam op de hand van de keurvorst en sprak er 5 Oktober reeds in ernst over om 't bevel van den keurvorst op te volgen. Ze hadden echter geen kans. Want de Confessionisten waren ook waakzaam en hadden zich gewapend. Toen ze verraad vreesden (7 Oktober) bleven ze zelfs den gehelen nacht onder de wapens.

Een ander deel der "katholieken" wilde het nog met mildere maatregelen proberen. Ze wilden 't preken inperken. Den Confessionisten werd 6 Oktober een verklaring ter tekening aangeboden, waarin ze moesten beloven *voorlopig* het preken na te laten tot ze verlof kregen van den bisschop. Men erkende van de kant van de stadsraad, dat de preken tot heden met het volste recht waren gehouden. Ook moesten de Confessionisten beloven in Trier te zullen blijven, totdat ze zich tegenover hun landsheer verantwoord hadden. De burgemeester Steusz, de Evangelische schepenen en raadsleden ondertekenden. Maar toen kwam op 8 Oktober uit Pfalzel weer een nieuwe boodschap. De Evangelischen moesten 20.000 Thaler boete betalen, daarna aanstonds Triers gebied verlaten, als ze weigerden zou de keurvorst tegen hen het "Malefizrecht", d.i. het recht tegen misdadigers, door zijn wereldlijke dienaren laten uitvoeren. De Evangelischen weigerden en zeiden, dit waren twee straffen tegelijk, beide zonder recht, in strijd met de religievrede van 1555.

De aartsbisschop nam thans nog meer geweldmaatregelen. Hij liet ook de benedenste lagen van de burgerij weten, dat zij dapper konden eten en drinken, dat de "Lutheranen" alles moesten betalen, omdat zij het vaderland hadden willen verraden en zo maakte hij ruwe schippers en kuipers dienstbaar aan zijn zaak. Ze zaten in de herbergen, verwekten onrust en strooiden fabelachtige geruchten rond. Zelfs de loyale

burgers werden beangst voor de wending, die in de zaken was opgetreden. De onrust werd weer een voorwendsel om de Confessionisten aan te klagen van rebellie. Zij waren de schuld van alles. De officiële aanklacht, die voor de keurvorst later werd ingediend, laat de intriges goed merken!

De Evangelischen hadden intussen ook afgezanten gezonden naar het "*Kamergericht*" en naar bevriende vorsten. Ze onthielden zich van de prediking tot deze weer terug waren. Ook Flinsbacli klaagde zijn nood naar Zweibrücken, en vroeg om de voorbode van de gemeente, ook om de verzorging van zijn vrouw en kinderen, wanneer hij in deze troebelen 't leven zou verliezen. Eindelijk kreeg de keurvorst 11 Oktober ook zoveel vat op de "katholieken", dat ze besloten tot de gevangenneming van de leiders der Evangelischen. De Evangelische burgemeester kreeg huisarrest, de predikanten en andere leidlieden werden op het raadhuis geroepen en hier verder gevangen gehouden. Onder protest onderwierp men zich. Buiten werd tumult gemaakt en eiste men de inkerkering van de hoofden. Om bloedvergieten te voorkomen, lieten de Evangelischen zich zonder recht en vonnis de boeien aandoen. Wel gingen ze aanstonds in appel en riepen de bescherming in van 't "*Kamergericht*" en den keizer, tot handhaving van de rechten en vrijheden van Trier, en tot bescherming van hun eigen leven, hun eer en hun goed.

De "katholieken" dachten dat de keurvorst nu 't beleg wel zou opbreken. Een deputatie van "katholieken" en Evangelischen begaf zich de volgende dag naar Pfalzel, om mededeling te doen van de stand van zaken in Trier. Men wilde gaarne een vreedzame en rechtvaardige oplossing tot stand brengen. De Evangelischen hadden beloofd zich aan een rechtmatig onderzoek te zullen onderwerpen en hun zaken in rechten te zullen verdedigen tegen den keurvorst. De keurvorst antwoordde door 't Evangelische deel van de disputatie meteen gevangen te zetten.

De keurvorst toonde spoedig, dat hij 't Evangelische deel van de stadsraad voor wettig afgezet beschouwde. Hij eiste, omdat ze de 20.000 Thaler weigerden te betalen, veel strenger hechtenis en opsluiting. Ook beweerde hij, dat hij gehoord had, dat de Evangelischen de "katholieken" allerlei ongemak bezorgden, en ried daarom aan de poorten voor hem te openen. Hij zou dan wel met zijn krijgsvolk de rust in de stad herstellen! Zware dreigementen besloten dit schrijven voor 't geval men zijn aanwijzingen niet opvolgde, in 't andere geval zou men de zeer genadige en zeer vaderlijke wil van den keurvorst opmerken! Steusz waarschuwde de "katholieke" leden van de raad. "De Evangelischen zouden 't niet goedkeuren als ze den keurvorst met zijn krijgsvolk binnen lieten. Hier moest de ganse burgerij beslissen. Ook de raadsleden, die nu gevangen zaten. De keurvorst toonde zich toch meer en meer een vijand van de stad en haar burgerij. De stad werd compleet belegerd! De geweldenarijen, die gepleegd waren, werden nog eens opgesomd. Kon een gezworen vijand erger optreden? De raad moest naar eed en plicht de keurvorst antwoorden, dat hij eerst zijn krijgsvolk moest afdanken en de stad weer herstellen in haar vrijheden. Daarna zou hij binnen mogen komen en in rechten met de Evangelischen handelen. Deze laatsten beloofden zich voor hem ter beschikking te stellen.

Liet de raad de keurvorst met zijn krijgsvolk zonder meer toe, dan handelde hij in strijd met eed en plicht en zou Trier de vrijheden verliezen, waarvoor 't voorgeslacht gedurende meer dan vier eeuwen tegenover de aartsbisschoppen van Trier lijf, bloed, eer en goed op 't spel gezet had. " Deze raad van Steusz werd echter niet opgevolgd.

De katholieken hadden niet de moed om zo krachtig tegen den keurvorst op te treden.

Daarom lieten zij het nu meer en meer de Confessionisten ontgelden. Ze werden strenger behandeld. 't Eten mocht hen niet langer op het raadhuis worden gebracht door 't Evangelische gezin van *Lenninger*. Ook Flinsbach mocht niet langer bij de Lenningers toeven, hij werd als gevangene overgebracht naar de herberg "zum Stern". De insluiting van Trier bleef gehandhaafd. Nog meer krijgsvolk werd aangeworven. Onderhandeld werd spoedig over de intocht van den keurvorst en zijn troepen. De raad capituleerde op tal van punten.

Men kon de vrijheden van Trier niet meer vasthouden. Zo bepaalde de keurvorst dat hij ook van zijn mannen zou voegen bij de bewakers van de muren en de poorten. Steusz waarschuwde herhaaldelijk, wees er ook op, dat van de kant van de Confessionisten immers generlei geweld dreigde. Maar het baatte niet meer. De raad moest tenslotte naar het pijpen van de keurvorst dansen en tevoren in een stuk beloven, dat hij den keurvorst op de onderdanigste wijze zou ontvangen, zoals het paste tegenover een landsheer. Mondeling beloofde de keurvorst, dat zijn krijgsvolk niemand overlast zou bezorgen, maar toen de Evangelischen lieten vragen of dit ook hen gold, kregen ze geen antwoord. De inkwartiering van de krijgslui kwam ook ter sprake. De keurvorst liet weten, dat ze in de Simeons- Vlees- en Dietrichstraat moesten ingekwartierd worden. *Ohren*, de Roomse burgemeester, weigerde eerst. De keurvorst had toch beloofd, dat zijn soldaten niemand overlast zouden aandoen! Maar toen slechts de leden van de raad en de schepenen zouden verschoond blijven en beloofd werd, dat de soldaten voedsel van het hof van den keurvorst zouden ontvangen, bond men weer in. De gilden aanvaardden de inkwartiering op voorwaarde dat de last alleen op de Confessionisten zou worden gelegd. *Zij* hadden toch al deze moeite veroorzaakt en waren in deze dagen ook vrij van "wachthouden". In deze dagen begon een deel der Roomse burgerij ook aan de Confessionisten te arbeiden om ze tot de Roomse kerk terug te brengen. Enkele weifelaars capituleerden.

Niet-Triëse burgers, die Evangelisch bleken te zijn, werden buiten de stad verbannen. Op 26 Oktober deed de keurvorst zijn plechtige intocht, begeleid door 200 ruiters, 600 man voetvolk en 50 geestelijke en wereldlijke Heeren. Zo trok hij naar zijn paleis. De eerste nacht werden nog enkele katholieke burgers belast met inkwartiering, maar daarna rustte de ganse last op de Confessionisten. De moeder van Olevianus, die in de Vleesstraat woonde, kreeg 10 man voetvolk ingekwartierd !

De keurvorst had den paltsgraaf van Zweibrucken geantwoord op een klacht ten aanzien van Flinsbach. "Alleen *hij* was te Trier landsvorst. Wolfgang had niet 't recht om een predikant naar Trier te zenden. 't Evangelie werd te Trier al 1400 jaar en niet 40 jaar zuiver verkondigd! Flinsbach zou de R.K. Kerk gesmaad hebben en Trier als een vrije rijksstad hebben voorgesteld. Hij was dus ook een rebel en oproerkraaier!"

De keurvorst zat intussen wel wat met het geval Flinsbach. Eén van zijn raadsliden wees hem erop, dat men geen predikanten moest vasthouden in Trier, maar zo spoedig mogelijk moest uit-bannen. Toen Flinsbach dan ook beloofde Trier te willen verlaten en zich niet te zullen wreken voor de moeite hem aangedaan, liet men hem gaan. Hij kwam 2 November te Zweibrucken aan.⁴ De waren van de in beslag genomen

⁴ Flinsbach was geboren te Bergzabern in de Palts, studeerde te Straatsburg en Wittenberg. Was bevriend met Melanchthon. Was in dienst van Wolfgang van Zweibrucken met zegen werkzaam. Doordat hij Melanchthoniaans gezind was kon hij in vrede samenwerken met Olevianus.

Later werd hij het offer van het Roomse fanatisme. Terugkerend van een visitatie in het graafschap Sponheim, overnachtte hij in een Triërs dorp. De wagen brak n.l. en hij moest 's nachts onderdak zoeken bij een Rooms geestelijke. Deze herkende hem en vergiftigde hem. Flinsbach kon nauwelijks

schepen, voor zover van katholieken, werden nu weer vrijgegeven. De hechtenis van de gevangenen werd nog verzaamd. Eerst heeft men nog geprobeerd om te bewijzen, dat *Olevianus* een *Calvinist* was, om hem en de zijnen deswege buiten elke godsdienstvrede te kunnen sluiten. Flinsbach had bij zijn ondervraging echter zijn collega zoveel hij kon beschermd. Men zocht toen in Caspars boeken. Men zag er maar van af! Men bleef bij zijn voornemen: de Confessionisten moesten schuldig bevonden worden aan *rebellie*. Maar ondervraging van de gevangenen leverde niets op.

Tenslotte werd de *aanklacht* breed opgezet. Men noemde *opstand*, *rebellie*, *vredebreuk*. Het stuk van de keurvorst telde niet minder dan 100 artikelen. In 1-5 werd 't bestaan van het bisdom Trier bewezen, in 6-9 de aartsbisschop zou steeds als hoge overheid erkend zijn en steeds het recht gehad hebben om de predikanten in de stad aan te stellen, in art. 10-99 werden de z.g. overtredingen opgesomd en in art. 100 werd met nadruk verzekerd, dat al deze dingen notoir, waar en openbaar waren, de beklagden hadden verkeerd gehandeld, straffen verdiend, moesten crimineel onderzocht worden, de kosten dragen en aan lijf, leven en goed gestraft worden. De aangeklaagden waren o.a. burgemeester Steusz, de 3 evangelische schepenen en een aantal leden van de raad. Ook Olevianus, P. Montag, de gerechtsdienaar van de raad, en enkele anderen.

De aanklacht kwam hierop neer: de aangeklaagden hadden de Augsburgse Confessie aangenomen en moesten daarom meteen Trier verlaten hebben, maar ze waren gebleven en hadden een schismatiek leraar, C. Olevianus, aangesteld, hem laten prediken tegen het verbod van de rector der universiteit en van de raad, eerst in de Bursa, later in de St. Jakobskerk. Ook toen de aartsbisschop dit verbod had men Olevianus gestijfd in zijn verzet. Men had conspiraties en verbintenissen gemaakt om goed en bloed voor de Confessie in te zetten. Hiermee had men landvredebreuk begaan en de Evangelische schepenen waren, wegens hun eed aan de keurvorst, schuldig geworden aan majesteitsschennis. Men had de keurvorst grof beledigd door bij zijn eerste intocht zijn prediker Fae van de kansel te weren. Men had Olevianus met wapenen gesteund. Men had een vreemde prediker in de stad gehaald. Men had lasterlijke geschriften aangeslagen en de katholieke bevolking gedwongen zich te bewapenen.

Johan Steusz had de burgers geleerd, dat *Trier* een *vrije rijksstad* was, en ze tot rebellie aangezet, had ook de keurvorst bij de rijks-standen aangeklaagd en zich tot het *Kamergericht* gewend. Door dit alles waren de dagelijks toenemende kosten veroorzaakt, hiervoor had de keurvorst geen oorzaak gegeven, daar hij niemand wederrechtelijk bezwaard had.

Ook de katholieke raad liet na de gerichtsdag (15 November) nog een "*Klaglibell*" opstellen, stelde een eis tot schadevergoeding en verbanning van de z.g. schuldigen. De keurvorst probeerde eerst nog vóór het rechtsgeding de Confessionisten te bewegen tot het betalen van een boete en de belofte om Trier te verlaten. Hij zei zelfs, dat er over 't bedrag der boete viel te praten. Maar de Evangelischen weigerden schuld te erkennen. 't Was voor hen alleen een kwestie van vrijheid van godsdienst geweest, zeiden ze en zij wilden alleen noodgedwongen tegen den keurvorst procederen, tot redding van lijf, eer en goed. Zo ging de "peinliche Klage" dus door en werden de Evangelischen 15 November officieel voor 't gericht geleid op het raadhuis. Ze protesteerden tegen het *Klaglibell* van de keurvorst, verzochten afschrift der akten en kregen een advocaat toegewezen in *Dr Grempe* van Straatsburg. De zaak zou 24

Zweibrücken bereiken, waar hij denzelfden dag van zijn aankomst nog stierf. 11 September 1576. Zie voor zijn grafscript Sudhoff, a.w. blz. 37, noot.

November weer dienen.

Vóór het zover kwam hadden echter de Protestantse vorsten vergaderd en een groot gezantschap naar den keurvorst gezonden. Dit maakte indruk. Tal van briefwisselingen en onderhandelingen waren hieraan voorafgegaan. Herhaaldelijk waren vorsten als Wolfgang von Zweibrucken en Frederik III van de Palts reeds ten gunste van de gevangenen opgetreden. Eerst echter zonder resultaat. De keurvorst bleef erbij : zij hadden tegen hem gerebelleerd. Maar Frederik III hield aan. Hij organiseerde tenslotte op 19 November te Worms een samenkomst van afgezanten van Protestantse vorsten, n.l. van paltsgraaf Georg von Birkenfeld, paltsgraaf Wolfgang von Zweibrucken, Hertog Christoffel van Wurtemberg, Landgraaf Philip van Hessen, Markgraaf Karel von Baden-Durlach. Graaf Valentin van Erbach, een raadsheer van Frederik III presideerde, de akten werden bestudeerd, de zaken van alle kanten bekeken en doorgepraat. Men vormde een gezantschap van 33 leden, waarvan er 26 te Trier aankwamen op 27 November, den volgenden dag nog 7.

Nu begonnen de ingewikkelde en zware verhandelingen. Er was geen sprake van, dat de aartsbisschop de gevangenen kon vrijlaten en hun een kerk kon afstaan, dat kon niet vanwege de pauselijke heiligheid en de keizerlijke majesteit. Het ging niet over de religie!!! 't ging over *rebellie!* Het *Klaglibell* wees dit toch duidelijk aan! Maar de keurvorst-aartsbisschop wilde genadig zijn. Hij zou de gevangenen ontslaan als ze de kosten betaalden en emigreren wilden. Van de kant van de protestantse vorsten werd opgemerkt, dat het klaaglibel juist duidelijk aanwees, dat het *wèl om de religie* ging. De keurvorst had ook aangeboden alles te laten zitten, mits men maar de Augsburgse Confessie afzwoer. De afgezanten spraken ook met de gevangenen. Ze wilden wel emigreren, maar geen kosten betalen, want ze waren niet schuldig ! De aartsbisschop bleef staan op z'n eis, dat men althans *enige onkosten* zou betalen, anders zou hij de schijn op zich laden, dat zij om de religie werden verbannen!!! Zo kwam men tenslotte overeen, dat een z.g.n. *Urfehde*⁵ zou worden opgesteld en over de grootte van 't vergoedingsbedrag nog kon gesproken worden. Eén van de raadsHeeren van de keurvorst-aartshertog *Johan van de Leyen*, n.l. *Büchel*, wees deze dagen in de keurvorstelijke raad erop, dat de gemaakte onkosten wei hoog waren, maar niet *tè* hoog gezien het bereikte resultaat, n.l. de erkenning van de opperhoogheid van den aartsbisschop in de stad Trier en de ongedaanmaking van de voorgenomen vernieuwing der religie !

De onkosten werden op f 3000.- gesteld. In de *Urfehde* werden nog enkele voor de verbannen gunstiger bepalingen opgenomen. Tenslotte is deze door allen getekend. Alleen Olevianus weigerde. Voor hem werd toen een nog mildere *Urfehde* opgesteld. Hij behoefde ook generlei onkosten te betalen. Olevianus sprak nog bovendien bij het voorlezen van de *Urfehde* driemaal een protest uit, waarbij hij verzekerde niets gepredikt te hebben tegen Gods Woord en de Augsburgse Confessie en niets gedaan te hebben, dat strafwaardig was.

Hiermee was de zaak voor de *leiders* der Confessionisten ten einde. Ze vertrokken spoedig naar *Veldenz* (Zweibrucken).⁶ Olevianus ging met graaf van Erbach mee naar Heidelberg. Hij had zich in deze strijd een man getoond met een scherp en vast

⁵ *Urfehde* is een oud-germaans woord. 't Duidt eigenlijk aan de eed die een verbannene aflegt, waarbij hij belooft geen wraak te zullen nemen en voortaan buiten zijn vaderland te zullen blijven.

⁶ Julius Ney verhaalt hoe het met ieder verder gegaan is. Enkelen zijn later teruggekeerd tot de Roomse Kerk en weer in Trier gaan wonen. Zie a.w. deel II, pag. 53 v.v.

karakter. Onbuigzaam als het om de waarheid ging. Een geboren kerk-reformator. Hij zou zijn gaven verder in de *Rijnpalts* en later in het gebied van de *Lahn* nog schitterend kunnen ontplooiën. De strijd en de teleurstellingen hadden hem alleen gestaald, maar niet overwonnen!

Tragisch is het lot der overgebleven Confessionisten te Trier geweest. De aartsbisschop had alleen willen beloven, hij zou de rest niet zwaarder straffen dan de leiders. Maar met allerlei middelen en listen werden de mensen bewerkt om ze maar afvallig te maken van hun geloof. Merkwaardig is wat Julius Ney meedeelt uit de beraadslagingen van de keurvorstelijke raad. Winnenburg b.v. zei: men mocht de zaak met de Confessionisten tracteren zoals men wilde, de anderen zouden het toch zó uitleggen, dat het alles terwille van de religie gebeurde. En een ander raadsman van de aartsbisschop, Latomus, ried aan om over de Evangelische bevolking te schrijven aan den keizer, aan Brabant en Lotharingen. "Als men deze mensen niet zou wegsturen uit Trier, zou de gehele stad en het sticht Luthers worden!"

Na 't vertrek der gezanten van de Protestantse vorsten weken tal van burgers uit, omdat ze herhaaldelijk werden bedreigd en omdat de aanhangers van de Augsburgse Confessie geboden werd óf terug te keren tot de Roomse Kerk (Sf binnen 14 dagen de stad te verlaten).

Zo vertrokken tegen de wisseling van het jaar December 1559/Januari 1560 46 burgers uit alle gilden, onder wie Lenninger en familie-leden van Steusz. Anderen bogen en werden weer Rooms. Zo 47 burgers op 4 Januari 1560. Later volgden nog meer burgers dit voorbeeld. Maar 9 Januari d.a.v. werden weer 62 personen verbannen uit 9 verschillende gilden. Eind januari weken weer 30 burgers uit, onder wie Dr. Frederik Olevianus, een broer van Caspar.

De meeste ballingen vestigden zich langs de Moezel en in de omgeving. Anderen trokken verderop naar Lutherse landen. De uitbanning betekende voor de stad Trier een gevoelig verlies. Het waren niet de minsten, die hun geloof getrouw bleven. Nijvere, bekwame, karaktervaste burgers gingen verloren voor de grijze bisschopsstad.

Hier heerste nu de reactie. De stad werd "gezuiverd" van alle niet-Roomse elementen, maar ondervond ook een ernstige terugslag. De *Jezuiten* werden te hulp geroepen. Zij voedden *Trier* op tot een *streng katholieke stad*. 1584 werden de laatste Protestanten verdreven. Twee eeuwen lang woonden er toen alleen Rooms! Na de Franse revolutie kwam er eerst een radicale wijziging. Trier kwam aan Pruisen. Er ontstond toen een bloeiende Protestantse Kerk, die in de oude *Basilika* vergaderde.

Als Gereformeerden lezen wij met droefheid in ons hart van de uitkomst van het reformatorisch werk van Olevianus te Trier. De geschiedenis maakt hier op ons sterk de indruk, als er volledige godsdienstvrijheid te Trier geweest was, zou de stad grotendeels voor de reformatie gewonnen zijn. Er zijn uitingen van Rooms en uit die dagen, die ook in deze richting wijzen. De invloed van Olevianus was korte tijd heel groot.

Wij zijn ook geneigd om op het punt van de *tolerantie* in godsdienstig opzicht onze tijd over 't algemeen ver boven de 16e en 17e eeuw te stellen. Er is bij Rome wel iets ten goede veranderd. Velen zouden ook daar b.v. de *inquisitie* niet terug verlangen. Maar wil Rome de godsdienstvrijheid? In Spanje, in Columbia en in landen waar het de overmacht heeft? Wij kunnen ons thans niet meer voorstellen, dat iemand niet ofouden mag "Rooms" te denken en zo hij dit doet gestraft wordt of het land moet verlaten. Toch gold dit in Trier als "recht".

Men kan dit alleen enigszins verstaan tegen de achtergrond van de Rooms-Katholieke leer en 't Middeleeuwse recht.

De aartsbisschop van Trier had in zekeren zin het "recht" aan zijn zijde. *Hij* mocht alleen predikanten in Trier aanstellen! Maar was dit een goed recht?

En het optreden van Olevianus? Hij begon als leraar en ging daarna preken! Op wiens gezag? Hij kon zich alleen beroepen op de *profeten*, die ook rechtstreeks door God geroepen waren. Een geïnstitueerde Gereformeerde Kerk was er te Trier nog niet. Hij was niet wettig beroepen en bevestigd.

Na de Reformatie is tamelijk algemeen toegepast het recht van het z.g. *Cujus regio eius religio* ! Zowel door Protestanten als Rooms-Katholieken. D.w.z. dat de *vorst* besliste welke religie zijn volk zou uitoefenen. Maar zowel Protestanten als Roomsen hebben zich vergist, als ze vorsten prezen, die naar hun zin de godsdienst regelden. Als Gereformeerden juichen wij het werk van Frederik III van de Palts toe. Ook de restauratie in 1583 doet ons genoegen. Maar de Lutherse zullen wel het optreden van Lodewijk VI in 1576, bij de dood van Frederik III, prijzen. En de Roomsen juichen aartsbisschop Jan van der Leyen toe om de "slimme" manier, waardoor hij Trier behouden heeft voor de Roomse stoel en later juichten zij het optreden van Roomse vorsten toe, die soms met gewelddadige middelen de Contra-reformatie doorzetten en het Protestantisme in hun land uitroelden. Het is wel eens goed om de geschiedenis zelf uit deze dagen te lezen en te overdenken. Zij roept heel wat vragen op.

Dit neemt niet weg, dat wij met dank aan God, de heldenmoed en zelfopoffering van zovele Gereformeerden uit de 16e eeuw gadeslaan en ook hen dankbaar gedenken, die de "beroving hunner goederen" gelaten aanvaard hebben, om hun geloof te behouden. Zij zijn ons nog steeds tot lichtende voorbeelden. Hun volharding, trouw, zelfverloochenende liefde en ijver zien wij als schitterende deugden van hun kinderlijk, standvastig geloof.⁷

5. Naar Heidelberg

Ook *Wolfgang von Zweibriicken* had Olevianus gaarne aan zijn kerk willen verbinden, maar de moedige, ijverige en vurige Caspar was reeds te zeer gebonden aan keurvorst Frederik III van de Palts. Vroeger was Caspar bevriend geweest met zijn zoon Herman Lodewijk, die bij Bourges was verdronken. Thans had hij zijn be-vrijding uit de kerker te Trier in hoofdzaak aan Frederik III te danken.⁸

De keurvorst was met volle overtuiging de reformatie toegedaan reeds vóór hij keurvorst werd. *Otto Heinrich* was 12 Februari 1559 gestorven. Deze was eerst Lutherse geweest en gaf dan ook een *Lutherse Kerkenordening* aan de Palts (de

⁷ Zie voor het vraagstuk van tolerantie in de godsdienst o.a. *Unité Chrétienne et tolérance religieuse*. Dialogues, pasteur J Cadier, Mgr Chevrot, Abbé Couturier, pasteur J. Delpech, René Fédou, Jean Guitton, André Latreille, Gabriel Marcel, Mgr Metzger, R.P.M. Pribilla, pasteur Thurian Parijs, 1950. Hierin staat ook een opstel over de Bartholoméusnacht, over de Protestantse kwestie in Spanje, de godsdienstige onverdraagzaamheid onder l' Ancien Régime. Het edict van Nantes en de herroeping ervan worden gezien enz.

⁸ Frederik III was de zoon van paltsgraaf Johannes, en werd 14 Februari 1515 op de Hunsrick in het stadje Simmern geboren. Eerst toefde hij aan de hoven van den kardinaal van Lotharingen te Metz, van den bisschop van Luik en van keizer Karel V. Leerde de wereld kennen in vrede en in oorlog, werd op lateren leeftijd voor de reformatie gewonnen. Werd in 1557 paltsgraaf van Simmern en volgde in 1559 Otto Heinrich op in de Rijnpalts, toen met deze een tak van het stamhuis uitstierf.

Neuburgse). De Lutherse maakten echter na 1530, toen de Augsburgse Confessie werd opgesteld en overhandigd op de rijksdag, een ontwikkeling door. *Melanchthon* was eerst nogal anti-Gereformeerd geweest, gekeerd tegen de Zwinglianen en hun avondmaalsbeschouwing. Maar hij veranderde van inzicht door 't lezen van de Gereformeerde verdedigingsgeschriften. Hij nam toen een bemiddelend standpunt in, dat o.a. uitkwam in de wijziging, die hij aanbracht in art. 10 van de Augsburgse Confessie. Deze gewijzigde editie (1540) noemt men: *Augustana variata*.⁹ Ook vele Lutherse zwenkten met Melanchthon. Zo werd ook keurvorst *Otto Heinrich* veel meer bemiddelend. Zijn *tweede kerkenordering* draagt hiervan 't stempel.

In de *Neuburgse Kerkenordering* had o.a. gestaan, ten aanzien van de viering van het Avondmaal: "*Dat de ongelovigen het lichaam van Christus door de mond in hun lichaam ontvangen*". In de Paltsische kerken-ordering van 1556 liet *Otto Heinrich* evenwel opnemen, *dat Christus betuigt, Hij wil waarachtig en wezenlijk bij ons en in ons zijn, en wil in de bekeerden wonen, hun Zijn goederen meedelen en in hen krachtig zijn*.

Otto Heinrich was steeds welwillender tegenover de Gereformeerden komen te staan. Hij stelde b.v. tal van leraars aan, die de Zwitserse opvatting van het H. Avondmaal waren toegedaan en hun opvatting vonden uitgedrukt in de *Consensus Tigurinus* (Overeen-stemming van Zurich), waarin Calvijn en Bullinger, Genève en Zurich elkaar hadden gevonden (1549).¹⁰

Johannes Laskt' (wiens naam ook wel: *à Lasco* wordt geschreven), de man van de Gereformeerde Nederlandse vluchtelingengemeenten in Oostfriesland en Londen, genoot het bijzonder vertrouwen van *Otto Heinrich*. Mannen als *Diller*; hofprediker, *Erastus*, geheim-schrijver en lijfarts, *Probus* en *Ehem*, kanseliers, sympathiseerden duidelijk met de Zwitserse reformatoren en zouden ook onder Frederik III nog een grote rol spelen. In de Palts was men dus reeds bezig van de Philippisten (Melanchthonianen) over te gaan naar de Gereformeerde vleugel van de Reformatie. *Petrus Boquinus*, een Hugenoot, werd in 1557 professor in de theologie te Heidelberg. *Peter van Keulen*, (*Pierre de Cologne*) afkomstig uit Gent, kreeg te Heidelberg een predikantsplaats, toen hij uit Metz moest vluchten. *Frans Hotman* en *Jakob Sturen*, beslist Gereformeerde mannen, kwamen in Maart 1559 te Heidelberg. Hotman schreef aan Bullinger in deze tijd, dus toen Frederik III pas keurvorst geworden was, over de schone perspectieven voor de Gereformeerden in de Palts. Calvijn, Beza en Farel waren van de meest blijde verwachtingen vervuld. Zij zouden niet teleurgesteld worden.

Toch roerden ook de felle Lutheranen zich. Zij hadden het klaar weten te spelen onder *Otto Heinrich*, dat *Tilemann Heszhusius* in de Palts werd aangesteld tot Generaal Superintendent. Dit was een zeer belangrijke functie. Hij had het oppertoezicht over de kerken in de Palts en kon heel wat in de leer, de liturgie en de kerkelijke tucht teweeg brengen. Hij was ook niet van plan zijn invloed niet te doen gelden. Hij wilde

⁹ In de *Augsburgse Confessie*, art. 10, stond aanvankelijk te lezen: "Zij leren van het Avondmaal des Heeren, dat het lichaam en het bloed van Christus, in der waarheid aanwezig zijn en uitgedeeld worden aan die deelnemen aan het Avondmaal des Heeren en zij verwerpen die anders leren". (*Augustana invariata* 1530.)

De tekst van 1540 (*Augustana variata*) luidde op dit punt echter: "*Dat met brood en wijn in der waarheid uitgereikt worden het lichaam en bloed van Christus voor die deelnemen aan het Avondmaal des Heeren*". Tekst van *Invariata* (1530) en *Variata* (1540) te vinden bij Dr. M.A. Gooszen De Heidelbergse Catechismus en het boekje van de breking des broods, in het jaar 1563-64 bestreden en verdedigd 1892. Blz. 181 noot.

¹⁰ In *Bezinning*, eerste jaargang, blz. 107 v.v. gaf ik een volledige vertaling van deze overeenstemming van Zurich.

het Gereformeerde gevoelen weren en 't Melanchthonianisme uitschakelen.¹¹ Spoedig brak een conflict uit met de Gereformeerde predikant *Klebitz*, over de opvatting van het H. Avondmaal en de Augsburgse Confessie. Het einde was, dat de keurvorst *Heszhusius* en *Klebitz* beide ontsloeg. De keurvorst vroeg *Melanchthon* om advies, die een bemiddelende formule voor-sloeg. De hardnekkige Lutheranen, die zich niet wilden voegen werden nu door Frederik opzij gezet en in 1560 liet de keurvorst een dispuut houden over 't avondmaal, waarbij van Lutherse kant *M-rlin* en *Stászel* opraden, van de kant van de Palts : *Boquinus*, *Erastus* en *Einhorn*. De keurvorst werd door dit alles nog meer in Gereformeerde richting gedrongen. Hij stelde weldra *Emanuel Tremellius* een Gereformeerd Italiaan, een bekeerde Jood, aan als professor naast *Boquinus*. *Caspar Olevianus* was reeds door hem begin 1560 aangesteld. Het volgend jaar volgde *Zacharias Ursinus*, die als leerling van Martyr uit Zürich naar Heidelberg kwam.

Caspar Olevianus begon aanstonds zijn werk aan het beroemd geworden *Collegium Sapientiae*, een soort Hospitium, waarin een 60-70-tal theologische studenten onderdak vonden en onder leiding hun studies volbrachten. Bovendien gaf *Olevianus* dogmatische colleges. Beide werkzaamheden droeg hij aan *Ursinus* over, bij diens komst te Heidelberg, eerst 't werk aan 't Wijsheidscollege en later óók de dogmatiek. Hijzelf werd toen superintendent. Maar dit superintendentschap zou spoedig plaats maken voor een generale kerkenraad te Heidelberg. (zie verderop.)

De keurvorst had reeds bemerkt, dat *Olevianus* bijzondere talenten voor de praktijk had, voor de leiding, verzorging en regering van de Kerk. Ook de keurvorstelijke raadslieden drongen erop aan *Olevianus* met zijn talenten op de voor hem beste plaats te stellen. *Hij was een man met een uitnemend organisatorisch talent*. Voortaan vinden wij hem aan de spits van de kerken van de Palts. Hij oefent een *verstreckende invloed* als nauwelijks één ander dit deed. Ook steekt hij ver uit boven alle predikanten van Heidelberg door zijn *kanselgaven*. In de eerste tijd preekte hij in de Peterskerk.

In de beraadslagingen over de kerkelijke tucht neemt *Olevianus* aanstonds deel. Geregeld staat hij in correspondentie hierover met *Calvijn*, hoort van de te Genève geldende praxis en ontvangt adviezen. Zo adviseerde *Calvijn*: de vorst moest twee raadslieden benoemen, de universiteit twee en de stadsgemeente vier. Dezen moesten in gemeenschap met de predikanten het moeilijke werk van *de tucht over de zeden* oefenen. *Calvijn* wees ook op de noodzaak om aan te dringen op invoering van de kerkelijke tucht. Dit was wel een moeilijke, lastige, zelfs hatelijke kwestie, maar onder Christus' leiding behoefde men de moed niet te verliezen en zou men overwinnen! *Calvijn* wees erop, dat de *juristen* haast overal tegen de kerkelijke tucht waren, omdat zij niet inzagen, dat zij hun positie konden handhaven, wanneer de autoriteit van de Kerk ging spreken. "Ga maar volhardend verder, wat zoveel te gemakkelijker zal gaan, daar je niet slechts trouwe, maar ook vurige en dappere helpers erbij hebt gekregen".

De Heidelbergse faculteit trad in deze dagen ook in het krijt voor de door de Lutheranen vervolgde Calvinistische theoloog *Hieronymus Zanchius*, die te *Straatsburg* leerde en de praedestinatie verdedigde, maar fel beschuldigd werd door de Lutheranen *Marbach*. Van tal van universiteiten werden adviezen gevraagd. De Gere-

¹¹ Wie meer over de actie van *Heszhusius* wil lezen, verwijzen wij naar de brochure: *Zacharias Ursinus en de Heidelbergse Catechismus*, blz. 15 v.v. Daar is ook het advies van *Melanchthon* aan de keurvorst te vinden.

formeerden verwezen meestal naar *Maarten Luthers: De servo arbitrio (Over de knechtelijke wil)*, tegen Erasmus geschreven, waarin de grote Wittenberger niet minder krasse uitspraken gedaan heeft dan Calvijn c.s. In elk geval bleek uit dit incident opnieuw, dat Heidelberg steeds meer in 't strijdperk trad voor de Gereformeerde zienswijze. Dit werd niet alleen in 't Gereformeerde kamp opgemerkt, maar de strenge Luthersen zagen het ook met lede ogen aan. *Zanchius* zou later (in 1568) Ursinus opvolgen als professor in de dogmatiek.

6. De Heidelbergse Catechismus

Er is veel over het ontstaan van de Heidelbergse Catechismus geschreven, waarbij een bepaalde tendens voorzat. Men wilde dan dit leerboek annexeren voor zijn opvatting inzake het ontstaan van onderscheiden richtingen in het Protestantisme. 't Is verwonderlijk hoe men zich dan soms oogkleppen aandeed en de meest sprekende feiten niet wilde zien. Men zie de beschouwingen in deze bij prof. Hofstede de Groot, Ebrard, Heppe, M. A. Gooszen.

Ook is er nog steeds geen eenstemmigheid over het aandeel, dat de beide mannen, wier namen steeds genoemd worden bij de opstelling van dit leerboek, elk gehad hebben. Tegenwoordig neigt men wel meer algemeen ertoe om *Ursinus* het leeuwenaandeel toe te schrijven. Met stelligheid weet men althans van Item, dat hij twee vóórontwerpen schreef en dat hem met vol vertrouwen door keurvorst en faculteit de verdediging van de Heidelbergse Catechismus later werd opgedragen, van welke taak hij zich uitnemend gekweten heeft.¹²

Olevianus heeft volgens velen ook een zeer belangrijk aandeel gehad in de vaststelling van de *eindredactie*, in de *rangschikking* en *ordening* der stof, in het accentueren van het *persoonlijk karakter* der vragen en antwoorden, in de meer *populaire zegswijze* van dit leerboek (nl. vergeleken met de z.g. Major en Minor van Ursinus), in 't *meeslepende Duits* van de eerste uitgave, in 't sterker *christologisch karakter* van sommige vragen en antwoorden, in de *formulering van Zondag 5 en 6*, en *vraag en antwoord 80* over het onderscheid tussen het H. Avondmaal en de Paapse Mis.

Het is o.a. K. Sudhoff, die al deze factoren noemt. Men vergete echter niet, dat hij schreef tegen *Heppe*, die Ursinus sterk naar voren had geschoven, omdat hij leerling van *Melanchthon* was, die ook juist daarom *Olevianus* aandeel heeft verduisterd. Hij schreef zeer tendentius, om de Heidelbergse Catechismus te kunnen maken tot een vertegenwoordiger van een door hem gefingeerd oud-Protestants Melanchthonianisme. Sudhoff heeft hierop een scherpe en veelszins zeer juiste kritiek geoeffend. Hij liep nu echter gevaar – en heeft deze klip m.i. niet voldoende gemeden – om *Olevianus*, de leerling van *Calvijn*, sterk naar voren te schuiven. Hij zocht op, wat *Olevianus* kan gedaan hebben. Het is echter nog steeds niet mogelijk om *Olevianus* aandeel *concreet* vast te stellen. Eén van de voornaamste oorzaken ligt hier in de onderscheiden *oorlogen*, die Heidelberg en omgeving geteisterd hebben en die een onherstelbare schade hebben aangericht in acta en archieven van de universiteit en tal van bibliotheken. Wat schuilt nog hier en daar weg? Hoe gaarne zouden wij de *acta van de Synode van Heidelberg, Januari 1563*, in ons bezit hebben, om meer bijzonderheden te horen over het ontstaan van de eindredactie van de Heidelbergse

¹² Men zie de brochure over *Ursinus* van mijn hand, in deze zelfde serie, Blz. 24 v. 30 v. Zie ook Dr. H. Kakes, *De doop in de Nederlandse belijdenisschriften* (diss. 1953), blz. 10 v.v. Het ontstaan van de Heidelbergse Catechismus.

Catechismus ! Of *authentieke gegevens* uit de correspondentie van Ursinus en Olevianus of anderen in deze! Als Tilly in de 30-jarige oorlog Heidelberg veroverd, schenkt hij o.a. de *kostbare bibliotheek* aan de paus, en beveelt de predikanten de stad te verlaten. Zijn er nog onuitgegeven authentieke stukken inzake de Heidelbergse Catechismus in de *Vaticaanse bibliotheek*?

Als men Olevianus' prachtige populaire Duits aanvoert, moet men even denken aan wat deze zelf eens *aan Calvijn over Ursinus* schreef, toen deze de Catechismus van Genève in mooi Duits vertaald had: "*me facultate linguae superat*" (Hij overtreft mij in taalaanleg of taalvermogen). Gooszen (zie a.w. blz. 241, noot) zegt dat *Ursinus alle* Duits schrijvende Heidelbergers in deze overtrof en ook in dit opzicht *facile princeps* (gemakkelijk de eerste) was. Men moet dus voorzichtig zijn met conclusies, die niet op concrete gegevens rusten.

Een feit is echter, dat *de Heidelbergse Catechismus* eigenschappen vertoont die nog niet in Ursinus' Major of Minor zijn te vinden. Maar dit wil niet zeggen, dat *alle verbetering en verdieping* alleen aan *Olevianus* te danken is. Bij de eindredactie hebben *velen* hun invloed doen gelden en zal *Ursinus zelf* ook niet stilgezeten hebben. Er is winst gedaan met alle opbouwende kritiek. Samensprekingen over de concepten zullen voorafgegaan zijn aan de aanbidding van het ontwerp aan de Synode en deze laatste heeft zich er ook nog 5 dagen lang mee bezig gehouden.

Bekend is, dat de ontwerpers en redacteuren hun winst gedaan hebben met de *voorontwerpen van Ursinus*, en de *catechetische boekjes*, die te *Zurich, Genève, Einden, Londen, Straatsburg* verschenen waren.

De Heidelbergse Catechismus is daardoor een all round *Gereformeerd leerboek* geworden, met een *ecumenische inslag*. Hij vertoont tal van mooie trekken. Hij spreekt tot het hart, tot verstand en wil; heeft een eigenaardige kracht en zalving; spreekt den lezer zeer persoonlijk aan; geeft heldere, scherpe en toch populaire definities; bezigt een waardige, krachtige en eenvoudige stijl; vertoont een wijs, pedagogisch inzicht; en was oorspronkelijk in een meeslepend populair Duits geschreven. Het troostkarakter, de vertrouwensvolle en blijde belijdenistoon zijn ons ook bekend.

Men heeft wel eens gezegd, dat nergens in enige catechismus, zulk een prachtige, korte samenvatting van ons christelijk geloof te vinden is als in de eerste vraag van dit leerboek. De inhoud van eens christens troost in leven en in sterven is hier inderdaad onovertroffen samengevat.

In de *eerste uitgave* waren de vragen nog niet genummerd, en de bewijsplaatsen uit de H. Schrift alleen aangegeven door de vermelding van de bedoelde hoofdstukken. De Zondagsafdelingen en "lectiones" waren ook nog niet aangebracht. De 80ste vraag en antwoord ontbraken nog. In verband met de scherpe besluiten van het *Concilie van Trente*, dat de Paapse Mis had gehandhaafd en de leringen van Luther, Calvijn en Zwingli c.s. in de ban gedaan had (herhaaldelijk was het "anathemasit" gehoord), besloot de keurvorst een vraag en antwoord te laten opnemen over het onderscheid tussen het Avondmaal des Heeren en de Paapse Mis. Het antwoord in de *2e editie* was nog kort, maar in de *3e uitgave* komt reeds de tegenwoordige redactie voor. De 3e editie is ook de standaardeditie geworden en later opgenomen in de Kerkenordening van de Palts.¹³ De 3 edities verschenen alle nog in 1563. De uitgave van *Mosbach* (15

¹³ De kortere editie (tweede) nemen wij hier over, op dit punt. vraag en antwoord 80 luidden daar aldus: "Was ist fair ein unterschied zwischen dem Abendmahl des Herrn und der Bapstlichen Mess? antwoord Das Abendmahl bezeuget uns dass wir volkomne vergebung aller unser scanden haben, durch das

November 1563) omvat de toen geldende Kerkenordening en ook de volledige tekst van de Heidelbergse Catechismus ingedeeld in 52 Zondagsafdelingen, 129 vragen en antwoorden en 10 lectiones, d.i. 10 stukken, die iedere zondag vóór de preek moesten worden voorgelezen. De 10e lectio is de "*huistafel*", Gods geboden voor ouders, kinderen, Heeren, knechten enz. geput uit de Brieven. Het *slot* vormt de korte samenvatting van de Catechismus benevens de teksten.

De *Kerkenordening* bepaalde in verband met de Catechismus: Ook in steden, waar 2 preken des namiddags gehouden worden, zal de navolgende *Summa* van de Catechismus, benevens de thesen *bij* de aanvang van de middagpreek aan het volk duidelijk worden voorgelezen. Op plaatsen waar 's middags niet twee maar slechts één preek gehouden wordt (n.l. de Catechismuspreek) zal bij de aanvang niet alleen de tekst, de 10 geboden bovenvermeld, maar de navolgende *Summa* (korte hoofdsom) van de Catechismus plus de teksten worden voorgelezen. (Zie o.a. Gooszen, De Heidelbergse Catechismus, *textus receptus*, Inleiding III, blz. 125 v.v.). In latere uitgaven, zo b.v. in de voortreffelijke uitgave te *Neustadt an der Hardt*, 1592, bij *Matth. Harnisch* gedrukt, zijn ook nog opgenomen de vragen, die aan *de jeugd* voorgehouden werden, als de jonge mensen voor het eerst tot de Heilige Dis wilden komen. Dit waren de vragen 60, 191, 65, 66, 67, 68, 69, 71, 75, 76, 77, 78, 79, 81 en 82 van de Heidelbergse Catechismus.

De vrome keurvorst achtte zich niet slechts gerechtigd om als *landsvorst* zo'n leerboek voor de Kerk uit te geven, maar meende ook tot dit werk door God geroepen te zijn. Hij wilde zijn onderdanen de vreze Gods inprenten. Men moet hierbij *de opvatting over een christelijke overheid en haar taak*, die toen onder de Gereformeerden leefde, in het oog vatten. Wel liet de keurvorst tevoren alles nazien en approberen door de kerk. Maar nu gold dan ook, dat allen zich naar de nieuwe catechismus en kerkenordening moesten voegen. Hij wil niet slechts het werk van zijn voorganger Otto Heinrich voortzetten, maar streeft naar een hoger doel. De vroegere Kerkenordening had toch niet de gehoopte vrucht afgeworpen. De onenigheden met Heszhusius, de leergeschillen ook onder de Duitse reformatorische kerken, hadden den keurvorst, mede onder invloed van zijn beslist Gereformeerde theologen en raadslieden, tot de overtuiging gebracht, dat de zwevende uitdrukkingen van Melanchthon, die tot nog toe Philippisten, streng Luthers en Gereformeerden hadden moeten samenhouden, niet langer houdbaar waren. De Luthers spraken zich in de laatste tijd zeer beslist uit, de Gereformeerden mochten niet achter blijven! De Confessionele plaats, die de Catechismus inneemt, moest dus wel een zeer besliste zijn. De Heidelbergse Catechismus drijft geen verschillen op de spits. Wil dit beslist niet. Maar hij neemt toch wel zeer beslist positie. Tegenover *Rome* b.v. in de leer van de vrije genade, de rechtvaardiging door het geloof alleen, tegen de werkheiligheid, tegen alle woekerplanten van het Romanisme. Scherp stelt de Heidelbergse Catechismus zich tegenover het *Tridentinum* (leer van het Trentse concilie, 1545-1563). In dit opzicht achtte men de oude catechismi en belijdenissen der Protestanten niet meer voldoende.

De Heidelbergse Catechismus bewijst een dienst aan alle Evangelische kerken als hij in vraag en antwoord 60, 61, 62, 80, 94 scherpe, duidelijke taal spreekt, evenzo in

einige opffer Jesu Christi, so er selbst ein mal am creutz volbracht hat. Die Mess aber lehret dass die lebendigen und die todten nit durch das leiden Christi vergebung der stinden haben, es sei dan, dass Christus noch teglich ftir sie von den Messpriestern geopffert werde. Und ist also die Mess im grund ein abgöttische verleugnung dess einigen opffers und leiden Jesu Christi".

Zondag XI, waar de Jezus-naam wordt verklaard.

Maar ook tegenover de *strengere Lutheranen* neemt de Heidelbergse Catechismus een duidelijke positie in. De vragen 47, 48, 49 en 50 spreken geen dubbelzinnige taal. Terecht zagen de Lutherse in de opvatting van de Heidelbergse Catechismus, over de naturen van Christus, de hemelvaart en het zitten ter rechterhand Gods, een scherpe weerspreking van 't Lutherse gevoelen in deze. Hun *ubiquiteitsleer* was met deze catechismus *niet* te verzoenen. Maar ook in de *sacramentsleer* bleek 't onderscheid met de Lutherse zeer duidelijk.

Woord èn sacrament wijzen ons beide heen naar Christus' offer, richten ons vertrouwen alleen op Christus, als de enige Grond en het enige Fundament onzer zaligheid ! De Gekruiste is het middelpunt van het Genadeverbond ! De zichtbare waartekenen en zegelen worden bij de sacramenten scherp onderscheiden van de hemelse goederen, die niet in de tekenen op zichzelf zich bevinden, maar erdoor worden *afgebeeld* en *verzekerd*. Uiterlijk gebruik der tekenen en zegelen wordt van het innerlijk genot der hemelse goederen goed onderscheiden, al zijn ze in één handeling opgesloten. De aardse dienaar geeft de uiterlijke tekenen en zegelen, de Heere geeft de hemelse goederen. Doop en Avondmaal wijzen beide heen naar de gekruisigde Christus. Zij herinneren de gelovigen aan en verzekeren hen van – hun aandeel aan Christus' offer, alleen op verschillende wijze. Het Avondmaal voert den gelovige allereerst *tot den Gekruiste Christus*, daarna eerst *tot den verheerlijkten Christus*. Het verzekert hem van zijn gemeenschap aan het *gekruiste lichaam* en *vergoten bloed*, niet zonder meer en eenvoudig aan het *lichaam* en *bloed* van Christus. Dit zeiden wél de Lutherse en ze verstonden daaronder dan het *verheerlijkte* lichaam en bloed. De Heidelbergse Catechismus spreekt met nadruk van het *ware* lichaam en bloed (vr. 79) en bedoelt daarmee het lichaam, dat *gekruisigd* werd en nu ter rechterhand Gods is . . . *niet op de aarde*. De gemeenschap met dit lichaam ontvangen de gelovigen in het H. Avondmaal en wordt bewerkt *door den Heiligen Geest*, die èn in Christus Boven èn in Zijn lidmaten, de gelovigen op aarde woont.

De gelovigen worden *steeds dieper* in deze geestelijke gemeenschap met hun verheerlijkt Hoofd ingeplant, als de ranken in de Wijnstok. Ze worden in de gemeenschap met Christus vruchtdragende ranken, die Christus' leven en kracht openbaren. Ditzelfde doet de H. Geest ook door de prediking van het Evangelie. De Gereformeerden stelden dus het *ware* lichaam van Christus tegenover het door de Lutherse aangenomen *verheerlijkte* lichaam in het brood, dat *overall tegenwoordig* zou zijn, waar het H. Avondmaal gevierd wordt. Hiermee wordt echter dan ook het eten met den lichamelijke mond en 't genieten van de hemelse goederen *door de ongelovigen*, door de Gereformeerden verworpen en uitgesloten geacht. De Heidelbergse Catechismus zegt het duidelijk: *alleen het geloof* maakt ons Christus en al Zijn weldaden deelachtig (vr. 65). De H. Geest werkt dit geloof door de verkondiging van het heilig Evangelie en sterkt het door het gebruik der sacramenten. De aan de sacramenten toegeschreven genadegoederen worden dus *alleen* aan de gelovigen uitgedeeld.

Een grondtrek van de Heidelbergse Catechismus is dan ook, dat zijn vragen alleen aan de *gelovigen* gesteld worden. Zie bijvoorbeeld ook vraag en antwoord 73. Zie ook vraag 75 ... *mij en allen gelovigen*. Vraag 76 ... in het antwoord: *Het is niet alleen met een gelovig hart het ganse lijden en sterven van Christus aannemen ... maar daarbenevens door den Heiligen Geest ...* . De ongelovige ontvangt aan het Avondmaal alleen brood en wijn tot zijn gericht. Bovendien wie erop let, *welke genadegoederen* door de gelovigen in de Sacramenten ontvangen worden, ziet

aanstands, dat deze *niet door een ongelovige* kunnen ontvangen worden.

*De Luthers*en hielden zich druk bezig met de vraag, wat de *ongelovigen* ontvangen aan het H. Avondmaal. Maar dit hing samen met hun stelling, dat t lichaam en bloed van Christus *in* het brood en *in* de wijn aanwezig zijn, zodat *iedere* communicant ze kan ontvangen. De gehele theologie van de Palts verwerpt met beslistheid deze z.g. "*manducatio indignorum*". Ook Ursinus in zijn ontwerpen van de Catechismus en in zijn verdedigingsgeschriften van dit leerboek tegen de Lutherse aanvallen. Als hij in zijn *Artickeln* de verschillen tussen Luthers en Gereformeerden opnoemt, zegt hij: "Zum dritten, dasz der eine Teil will, all die zum Abendmahl gehen und das Brod und den Wein niesen, sie Beien Glubige oder Unglubige, die essen und trinken auch leiblich und mündlich das Fleis und Blut Christi, die Glaubigen zu Leben und Seligkeit, die Unglaubigen zu Gericht und Tod. Der ander Teil aber, dasz die Ungaubigen wohl dieuszerlichen Zeichen zu ihrem Gerichte miszbrauchen, aber den Leib und das Blut Christi allein die Glaubigen zum ewigen Leben durch wahren Glauben und ob gemelteter Wirkung des heiligen Geistes Christum essen und trinken kunnen".

De Heidelbergse Catechismus stemt hier dus overeen met de theologie der Zwitsers. Ook met *Beza*, die eens zei: "het lichaam van Christus ... is zó ver van het brood en het aardse avondmaal als de hemel van de aarde verwijderd is". Men heeft wel eens op de *Witten-berger Concordia (1536)* gewezen, waarbij Luther en Butzer tot overeenstemming zijn gekomen en waarin Butzer toch ook de *manducatio indignorum* belijdt, maar men vergete niet, dat de Zwitsers deze overeenstemming niet algemeen toejuichten en dat hier *dubbelzinnig* werd gesproken. *Indigni*: zijn dat de ongelovigen of de onwaardige (gelovigen), (de gelovigen, die in een onwaardige toestand verkeren bij de avondmaalviering) ?

De Heidelbergse Catechismus is een *door en door Gereformeerd* belijdenisgeschrift. Ook tegenover Melanchthons *synergisme*. Er is geen sprake van, dat men in de Heidelbergse Catechismus ergens iets vindt van een *facultas applicandi se ad gratiam* bij den onwedergeboren, natuurlijke mens. Melanchthon schreef deze geschiktheid of dit ver-mogen (facultas) "om zich op de genade toe te leggen" toe aan den natuurlijke mens en legde dus in hem een beslissingsmoment, waarom hij zalig wordt of niet. Zie hiertegenover wat de Heidelbergse Catechismus belijdt. Vraag 5 en 8. Ik ben van nature geneigd God en mijn naaste te haten. Ik ben geheel onbekwaam tot enig goed en geneigd tot alle kwaad, tenzij ik door den Geest Gods wedergeboren word.

Ook de z.g. *perseverantia sanctorum*, de volharding der heiligen, die later door de Nederlandse Gereformeerde Kerken zo duidelijk en schoon, zo troostvol en ernstig, werd beleden in hoofdstuk V van de Dordtse Leerregels, wordt reeds in de Heidelbergse Catechismus klaar beleden. Zie bijvoorbeeld antwoord 1. *Alles moet den gelovige tot zijn zaligheid dienen*; antwoord 21, wij geloven, dat God ons in Christus *eeuwige* zaligheid geschonken heeft; antwoord 26, *al het kwaad, dat God mij in dit jammerdal toeschikt, zal Hij mij ten beste keren*; antwoord 31, *Christus regeert ons door Zijn Woord en Geest en beschut en behoudt ons bij de verworven verlossing*; zo ook vraag en antwoord 51 ; antwoord 53 ... *dat de Heilige Geest ... eeuwig bij mij blijft*; vraag 54, van de algemene Christelijke Kerk ... *dat ik daarvan een levend lidmaat ben en eeuwig zal blijven*. Ursinus leert in zijn verklaring op deze vragen en

antwoorden duidelijk *de onverliesbaarheid der genade en der wedergeboorte*.

De *praedestinatieleer* ligt aan al deze antwoorden duidelijk ten grondslag. De uitverkiezing wordt wel niet uitdrukkelijk in een vraag en antwoord behandeld. Dit geschiedt echter ook niet in de Geneefse Catechismus door Calvijn opgesteld. Maar men grijpt er toch wel glad naast, als men hieruit distilleert: de Heidelbergse Catechismus mijdt de leer van de praedestinatatie of is er tegen gekant. Men leze daartoe slechts de *Exblicationes Catecheticae* van Ursinus. *Olevianus* is ook zeer klaar in dit punt in zijn geschriften. Zie alleen reeds de titels! De bodem, waarop de Heidelbergse Catechismus is gegroeid, is ook in dit opzicht echt Gereformeerd. *Petrus Martyr* was de vriend van *Olevianus* en *Ursinus*.

Calvijn en *Beza* correspondeerden telkens met de eerstgenoemde. *Zanchius* werd straks in Heidelberg als professor benoemd, de man, die om de praedestinatatie in Straatsburg voor de Luthersens moest wijken. De Heidelberger theologen namen het voor *Zanchius* op tegen *Marbach*. Ten onrechte heeft men wel eens geprobeerd *Ursinus*, als leerling van *Melanchthon*, tegen *Olevianus*, leerling van *Calvijn*, uit te spelen. Hoe onderscheiden in karakter en aanleg, zij waren het goed eens in alle hoofdzaken. Men leze Ursinus' brief aan de Breslauer *Jakob Monau* maar eens. Hij is in het Duits opgenomen in het aanhangsel van K. Stulboll's meermalen genoemde boek over *Olevianus* en *Ursinus*, blz. 614 - 633. In deze verhandeling verwijst Ursinus *Jakob Monau* naar de geschriften van *Beza* en *Martyr* over de praedestinatatie; deze had hij kunnen raadplegen. Thans geeft hij zelf een uiteenzetting, die helder en beslist is. Men zie zijn verklaringen ook bij de vragen 17, 21, 27, 53 en vooral 54 van de Heidelbergse Catechismus!

Aan *Jakob Monau* schreef hij o.a. "Er is geen locus van de heilige leer, waarover meer geschreven is in de profetische en apostolische boeken dan juist deze over de voorzienigheid, over de verkiezing, over de vrije wil: zodat ik mij erover verwonder, dat geleerde en Christelijke mensen in dit stuk verlegen zitten".

Lees de bijbel maar door van Genesis tot Openbaring! Toen Ursinus het deed, moest hij deels lachen, deels toornend verwensen de vuilspuiterijen van tal van uiteenzettingen en de walmen van sofismen, die tevergeefs over het glanzend, schitterend licht (van Gods Woord n.l.) worden uitgestort.¹⁴

Zeer juist gezegd! Nog heden ten dage merkt men hetzelfde op. Gooszen neemt het de Heidelbergers haast kwalijk, dat ze in de leer van de praedestinatatie als Calvijn denken, maar toont en erkent dat hij het gehele vraagstuk nog nooit diep onderzocht heeft bij het licht van Gods Woord. Zijn er zo niet velen? Ze misprijzen de praedestinatieleer, ze willen er liever niet van horen op z'n zachtst gesproken, en ze doen nooit eens hun best om bij het licht van Gods Woord dit diepe vraagstuk te onderzoeken.

Ursinus was in deze geheel eens geestes met *Olevianus*. Geen spoor van Melanchthonianisme is hier bij hem te vinden. Als er van Melanchthons invloed op de Heidelbergse Catechismus gesproken moet worden dan is deze nog 't meest te merken misschien in de drie-deling: ellende – verlossing – dankbaarheid; en in antwoord 21 over het geloof.

En *Olevianus*? Hij schreef o.a. de Verklaring van de artikelen van het Christelijk geloof, waarin kort en helder wordt gehandeld van "*het eeuwige genadeverbond tussen God en de uitverkorenen*". Bij hem staat het stuk der uitverkiezing helemaal

¹⁴ Zie Ursinus Opera theologica, ed. Reuter 1612, III, aanhangsel: Miscellanea Catechetica, kol. 28-37 . . . perlegi diligentissime Biblia à Genesi usque ad finem Apocalypseos. Hoc ubi fecissem, partim ridebam, partim exsecrabar ista *okffaaa* disputationum, et fumos sophismatum, quae frustra offunduntur huic fulgori. (kol. 29).

niet op de achtergrond. Wie zijn werken las, weet dit wel. De *bodem*, waaruit de *Heidelbergse Catechismus* is gegroeid is *Gereformeerd*, door en door, ook in het stuk van de praedestinatie, dat nogal eens als een kenmerkend Gereformeerd leerstuk wordt genoemd. Wie met ernst Ursinus' catechetische werken bestudeert, ziet dit spoedig en ook bij het lezen van Olevianus' pennenvruchten blijft dit geen open vraag.

Een Gereformeerde eigenschap van de Heidelbergse Catechismus is ook de wijze van behandeling der *Wet Gods*. In haar functie als *regel der dankbaarheid* voor den verlostten zondaar komt de Wet tot volle toepassing. (Zondagen 32-44.) Dit is een eigenschap van alle Gereformeerde leerboeken. Tot de kennis van onze *ellende* wordt de Wet samengevat in een hoofdsom naar Matth. 22:37-40. De stralen van de zon worden a.h.w. door een brandglas samengebundeld en oefenen des te meer kracht om het diep bederf en de grootte van onze ellende voor ons zielsoog duidelijk te maken; om ons te verlossen van alle pogen om buiten Christus om *zelf* de weg der verlossing te zoeken.

7. Liturgie en Kerkorde

Men zag in de Palts goed in, dat op de *Catechismus* nu ook een *liturgie* en *kerkorde* moest volgen, die bij het nieuwe leerboek aansloot. Ook wat in deze gedaan is, behoort tot de reformatorische arbeid van Frederik III. Hoe dikwijls is over deze dingen samengesproken en gehandeld! Eindelijk kwam men tot een afsluiting. Het concept voor de *nieuwe Kerkenordering* was door *Caspar Olevianus* ontworpen, en werd vastgesteld door een Synode in Augustus 1563 gehouden. In de voorrede van de *Kerkenordering*, die 15 November 1563 vanuit *Mosbach* werd gepubliceerd, zegt de vrome keurvorst, dat hij haar in druk heeft laten verschijnen, om rekenschap te geven van de motieven, die hem bewogen hebben om niet alleen een nieuw leerboek in te voeren maar om ook gelijkvormigheid te brengen in de ceremoniën, de bediening der sacramenten en andere godsdienstige handelingen. Hij deelt ook nu weer mede, dat dit werk is tot stand gekomen met volle medewerking van zijn voornaamste theologen, superintendenten, kerkdienaars, geleerden, raadsliden enz. De gemeenten worden vermaand om deze orde van dienst nu aan te nemen en op te volgen en de verwachting wordt uitgesproken, dat een en ander zal strekken tot verbreiding van Gods Woord en tot de christelijke opbouw van zijn onderdanen.

Aan het hoofd van alles staat een *vermaningsformule*, waarmee de predikanten hun prediking zullen beginnen: Een belijdenis van schuld, een ootmoedige bede om schuldvergeving, om niet Gods toorn op te wekken, een bede om aangezien te worden in Christus en Zijn verdiensten en om den Heiligen Geest, tot verlichting van 't verstand van prediker en gemeente. Dan volgt het *Onze Vader* en vervolgens weer een kerkelijk gebed. Daarop wordt de *preek* gehouden. Over de *leer en prediking* merkt de Kerkenordering op, dat zij verordend is om de uitverkorenen tot kennis van het heil in Christus te leiden. Zij moet alleen uit de canonische boeken van Oude- en Nieuw Testament genomen worden en gericht worden op de tegenwoordige fouten en gebreken van de gemeente. 2 Tim. 3:16.

De predikanten zullen de mensen aan hun zonden ontdekken, hun prediken, hoe ze van hun zonden en ellende verlost worden en hoe ze Gode voor zulk een verlossing dankbaar zullen zijn. Ze zullen deze drie stukken ijverig prediken uit Gods Woord en aldus het geboden geneesmiddel voor de verwonde gewetens recht gebruiken. Ze

zullen ook hun predikatiën inrichten naar het arme geringe verstand van het gemene volk en de artikelen van de Catechismus aan het volk op begrijpelijke wijze inprenten. Ze mogen geen bijbelboek verklaren zonder raad en voorweten van de superintendenten, die erop zullen toezien, dat de boeken van het Nieuw Testament, die voor het volk het nuttigste zijn, voorgedragen en verklaard worden.

Hierop volgt dan *het doopsformulier*, met de aanwijzing voor de bediening van dit sacrament. Met nadruk wordt vastgesteld, dat Christus de uitdeling van den doop heeft opgedragen aan wie ook het Woord bedienen. Niemand mag hier scheiden, wat Christus heeft samengevoegd. Niemand mag dopen, wien 't preken verboden is. De Doop zal bediend worden voornamelijk op Zon- en feestdagen, maar in elk geval voor de verzamelde Gemeente, die Gods naam voor 't kind moet aanroepen. Ook zal *de vader* van het kind den kerkdienaer om den doop van zijn kind vragen, zich tot de doop zelf voegen, God danken en zijn plichten tegenover de Kerk vervullen.

In nauwe aansluiting hieraan, wordt gesproken over de roeping der Gemeente om de kinderen te onderwijzen, evenals de kinderen der Israëlieten onderwezen moesten worden aangaande Gods verbond en 't bondsteken. De Doop roept tot boete en geloof, opdat de leden straks tot het Avondmaal kunnen toegelaten worden en daartoe voor de ganse Gemeente belijdenis van hun geloof doen. Ook de ganse Gemeente moet uit de Heidelbergse Catechismus onderwezen worden. Daartoe is 't boek in 52 Zondagsafdelingen verdeeld. Iedere Zondagmiddag moet één afdeling behandeld worden. Bovendien moet vóór de preek telkens één van de tien lectiones gelezen worden.

Hierna volgen de formulieren voor de *bediening van het heilig Avondmaal*, zowel voor de voorbereiding als voor de viering zelf. Het Avondmaal moest *in de steden iedere maand* gevierd worden, *in de dorpen iedere twee maanden*. In beide o.a. altijd op Kerstfeest, Pasen en Pinksteren. Een nog frequenter viering wordt aanbevolen. Dit is geheel naar Calvijns opvatting, die in Straatsburg reeds het goede voorbeeld gaf en in Genève slechts node was geweken voor het verzet van het volk.¹⁵

Bij de aankondiging op de voorafgaande Zondag moest telkens de *ganse Gemeente* worden opgewekt om aan de viering deel te nemen. De *voorbereiding* werd *des zaterdags* gehouden, vlak voor de viering van het Avondmaal dus. 't Moest een preek zijn over het rechte begrip en 't juiste gebruik van het Heilig Avondmaal. Er bestond *geen Confirmatie*, zoals tegenwoordig in de Duitse Lutherse kerken.

De opname onder de Communicanten kon vóór iedere Avondmaalsviering plaats vinden. De Kerkenordening bepaalde dat de openbare belijdenis ra de prediking moest geschieden. De jonge leden moesten belijdenis van hun zonden doen, de artikelen van de Apostolische Geloofsbelijdenis opzeggen, evenals de Wet des Heeren en het Onze Vader en werden daarna ondervraagd over het H. Avondmaal, uit de Heidelbergse Catechismus. Ook wie uit verlegenheid niet goed durfden moesten onderwezen worden, en daarna toegelaten worden.

Aan het slot van de "voorbereiding" der Gemeente, stelde de Dienaar des Woords *drie* vragen aan allen: Of zij hun zonden recht beleden, of zij zich toevertrouwden aan den Heiland, en of zij bereid waren met hun ganse leven de Heere dankbaarheid te bewijzen? De Dienaar des Woords moest ook een *vermaning* aan de gemeente voorlezen bij de *viering* van het Avondmaal.

¹⁵ In *Straatsburg*, dat eerst Gereformeerd, later Luthers werd, werd in 1534 reeds *iedere Zondag* Avondmaal gevierd in één van de vier grootste parochiën. In de andere parochiën minstens één maal per maand. Zo was ook in *Basel* de gewoonte *iedere Zondag* het Avondmaal te vieren.

De rubriek van het Avondmaal sluit met een *disciplinaire verordening*. Hierbij wordt met grote nadruk de noodzakelijkheid van de kerkelijke tucht beklemtoond. De pauselijke ban wordt verworpen, maar de christelijke ban met grote instemming aanvaard. Hij moet getrouw volgens Matthéüs 18 worden beoefend. De ban is van de Gemeente, niet van één bepaald Dienaar. Zelfs het geringste lid moet hier meewerken. In iedere gemeente moet een bepaald aantal *ouderlingen* gekozen worden, die den predikant bijstaan in het uitoefenen van de kerkelijke tucht. Deze ouderlingen moeten eenmaal, andermaal en voor de derde maal vermanen en tenslotte, bij onboetvaardigheid, uitsluiten uit de Christelijke gemeenschap, totdat betering des levens wordt beloofd en betoond. Een verdere verordening zou nog volgen, die vaststellen zou, hoe in deze geprocedeerd moest worden. De ambtenaren, edelen enz. hadden nogal bezwaren tegen de invoering van de kerkelijke tucht. *Erastus c.s.* vonden b.v. dat vorsten en raadslieden niet onder deze tucht moesten vallen. (Zie het verderop volgende hoofdstukje over de strijd om de kerkelijke tucht.)

Hierop volgt in de *Kerkenordening* een regeling voor de *armverzorgers*.

Dan komen de *Gebeden*. Voor de openbare eredienst, in de week en des Zondags, morgen- en avondgebeden; *opgave van de feestdagen*; een formulier voor *huwelijksbevestiging*; een verordening voor het *bezoeken van zieken en gevangenen* met de bijbehorende *formuliergeboden*.

Aan het slot komt nog de rubriek: *van de begrafenis*.

Geëist wordt het nalaten van alle pauselijke en bijgelovige ceremoniën. Het is intussen gewenst, dat de afgestorvenen op eerbare en betamelijke wijze begraven worden. Om dit op een voor de gemeente *nuttige* manier te regelen, werd bepaald, dat men eerst de *klokken* moest *luiden* en hierbij arm en rijk volkomen gelijk moest behandelen. Aan de rouwenden en begeleidende broeders en zusters moest 1 Thess. 4 of Joh. 11 worden voorgelezen. Hierop moest een korte preek volgen, die zich moest onthouden van alle lof der gestorvenen, opdat de lijkpredikaties niet misbruikt werden. Het Onze Vader en de Apostolische Geloofsbelijdenis sloten de begrafenisplechtigheid.

Evengoed als de Heidelbergse Catechismus is ook deze Gereformeerde liturgie en kerkenordening niet origineel afkomstig alleen uit de Palts, maar uit tal van buitenlandse Gereformeerde Kerken. De *Ordonnances ecclésiastiques* van *Calvijn* en de Geneefse kerk, de liturgie van de Nederlandse vluchtelingengemeenten te Emden en Londen, onder *Johannes à Lasco*, hebben hun diensten aan Olevianus bewezen. Ook de liturgie van de *Zürichse Gereformeerden*.¹⁶ Het gebed vóór de prediking, de algemene zondebelijdenis, is bijna een letterlijke vertaling van het beroemde gebed van Calvijn, dat in de mond van Beza, op het *Coloquium* te Poissy (bij Parijs), zulk een onverdeelde bewondering verwekte. Andere kerkgebeden zijn op het nauwst met de Geneefse verwant. Ook de algemene voorbede na de predikatie is weer een bijna letterlijke vertaling van het overeenkomstige formuliergebed van Calvijn. Hetzelfde valt ons op bij de morgen- en avondgebeden. Ook de liturgie voor de dienst bij stervenden en gevangenen toont, dat ze bewerkt is naar het voorbeeld van Genève. Evenzo nog het huwelijksformulier.

De formulieren voor Doop en Avondmaal zijn daarentegen veel meer ontleend aan de

¹⁶ Sudhoff verzuimt de laatsten te noemen. Gooszen daarentegen geeft een onevenredige plaats in zijn beschouwingen aan Zwingli, Bullinger en de Zürichse vleugel der Reformatie (zie zijn boek over de Heidelberger Catechismus en 't boekje van de breking des broods).

liturgie van *Johannes à Lasco*.

Gooszen heeft bijzonder de aandacht gevestigd op "*het boekje van de breking des broods*", dat in dezen tijd te Heidelberg verscheen en waarover heel wat te doen is geweest. Gooszen wijdt veel aandacht aan de afschaffing van tal van Roomse gebruiken en de invoering van het breken van het avondmaalsbrood. Hij toont aan, dat de betekenis van dit broodbreken juist de Lutherse opvatting van het Avondmaal in gedrang bracht. Vandaar de scherpe oppositie van deze kant.

Verder wijdt Gooszen zeer bijzondere aandacht aan de invloed van Zwingli en Bullinger op de gang van zaken in de Palts. Hij bespreekt de liturgieën te *Bazel*, te *Bern*, te *Neufchatel* (Willem Farel) en te *Zürich*. Hij somt de *Nederlanders op*, die te *Heidelberg* gestudeerd hebben of in de Palts een functie hebben bekleed. Hierbij wijdt hij veel aandacht aan *Anastasius Veluanus*, die een tijdlang superintendent te *Bacharach* aan de Rijn was. Ook op het *Zwingliaanse element* bij de Londense Nederlandse vluchtelingen wordt gewezen en op de grote invloed, die mannen als *à Lasco*, *Micron* en *Utenhove* hebben geoefend op de ontwikkeling van de Gereformeerde liturgie.

Van andere zijde (Heppe e.a.) heeft men ook in de *kerkenordering* van de *Palts* weer allerlei Melanchthoniaanse elementen trachten op te sporen. Men heeft hierbij vooral gewezen op het bepaalde inzake de "*Krankencommunie*". Maar men verloor uit het oog, dat ook *Calvijn*, *Martyr* en *Beza* de *Krankencommunie* kennen, dat ze ook voorkomt in de liturgie van de Gereformeerde Frankforter vluchtelingengemeente, en dat ze ook een plaats kreeg in de *Poolse*, *Hongaarse* en *Engelse* kerken. Ze werd te *Bazel* o.a. door *Oecolampadius* ingevoerd. Maar men verlieze niet uit het oog, dat deze *Krankencommunie* in de liturgie van de Palts niet als noodzakelijk wordt voorgesteld. Ze wordt alleen toegelaten onder bepaalde beperkingen. Men wil duidelijk de paapse bijgelovigheden en de z.g. communie voor de stervenden ook hier voorkomen. Als men dan ook "*Krankencommunie*" houdt moeten ook vrienden, familieleden en burens aan de viering deelnemen.

Men heeft ook gewezen op de grote invloed van de overheid in de Kerk, maar vergat dat de Christelijke Overheid in die dagen ook te *Zürich*, *Bern*, ten dele ook te *Genève*, een soortgelijke positie innam als in de Palts. Men zie ook wat Ursinus aan zijn vriend Crato schrijft over uitingen van *Calvijn* t.a.v. de *Krankencommunie* (26 Januari 1574). Ook de *frequentie van de avondmaalviering* is helemaal niet on-Gereformeerd. Als *Calvijn* 4 x 's jaars Avondmaal vierde te *Genève* was dit "contre coeur". Zelf zegt hij, dat hij de weerstrevige hardnekkigheid niet kon overwinnen.

Calvijn liet zelfs zijn mening vastleggen in een protocol, opdat dit later, na zijn dood, nog zou getuigen van zijn verzet tegen en afkeuring van het verkeerde gebruik te *Genève*. In zijn *Institutie* (IV. 17.46) noemt hij de gewoonte om 1 x 's jaars te communiceren, zo zeker als het maar kan een uitvinding van den duivel, en verzekert dat *Zepherinus* in zijn tijd er iets goeds mee voor had. Hij wilde namelijk dat althans 1 x 's jaars allen gezamenlijk als één kudde om het Heilig Avondmaal geschaard zouden zijn. Men kwam immers slechts zo nu en dan in kleinen getale. En dan zegt hij : "*minstens eens per week had de tafel des Heeren moeten worden aangericht voor de vergadering der Christenen*", de beloften hadden moeten worden verklaard, die ons aan die tafel geestelijk voeden; niemand had gedwongen moeten worden, maar allen hadden moeten worden aangespoord en aangezet, ook had de slapheid der tragen moeten worden berispt. Allen hadden zo als een grote kudde, als hongerigen, moeten samenkomen tot zulke heerlijke genietingen. Enz.

Olevianus stelde later in de *Herborner Kerkenordening* de *maandelijkse viering* voor Nassau, Solms, Wied, Berleburg vast.

Wel is dit alles voor ons, *Gereformeerden* van deze tijd, een aanklacht. Nog steeds vieren wij in Nederland het Heilig Avondmaal 4 of 6 maal 's jaars. Nog steeds volharden wij dus in de Geneefse "hardnekkigheid", die Calvijn zoveel verdriet deed. En nog steeds horen wij van Lutherse en Anglicaanse kerken, dat daàr *iedere Zondag* gelegenheid is tot "avondmaalvieren".

Zit hier dan toch iets van "Sacramentarisme", minachting van de sacramenten, in? Dit kan ook het geval zijn, al huldigt men "zware" opvattingen!

De viering van het Avondmaal geschiedde in de Palts op echt Gereformeerde wijze. De oblaten, de ouwels, werden vervangen door gewoon brood. Het *breken des broods* werd ingevoerd. Over dit punt is veel geschreven en gesproken in boeken, brieven en op de synoden.

Soms brak men allen een stukje af van één brood. Soms sneed men het brood ook tevoren in repen. Men leze erover bij *Gooszen*, die over deze zaak veel wetenswaardigs vertelt.

Ook de *altaren*, de *priesterklederen*, de *lichten* en de *bellen* werden afgeschaft. Men was tevreden met het aanzitten aan één tafel.

Echt Gereformeerd is ook het oud-christelijke "*Sursum corda*" in de avondmaalsdienst. In ons tegenwoordige Nederlandse formulier vindt ge aan het einde, na het lange gebed, dat eindigt met het credo: "Opdat wij dan met het waarachtige hemelse brood Christus gespijzigt mogen worden, zo laat ons met onze harten niet aan de uiterlijke tekenen van brood en wijn blijven hangen, maar *onze harten opwaarts in den hemel verheffen*, waar Jezus Christus is, onze Voorspraak, ter rechterhand van Zijn hemelse Vader enz."

Christus' gemeenschap is niet te zoeken in 't uiterlijke brood, alsof Hij dáárin wegschool, maar in de hemel. Wij moeten *sursum corda!* de harten naar Boven! De gemeenschap met Christus, het hemelse Brood, ontvangen wij door de werking des Heiligen Geestes, door een levend geloof!

Dit "*Sursum corda*" vinden wij bij Calvijn, bij à Lasco, bij Olevianus en ook, zoals wij juist lezen, in onze Nederlandse liturgie.

Zo werd de nieuwe *Kerkenordening* van 15 November 1563 een waardige aanvulling van de nieuwe Catechismus. Men liet de oude koers van Otto Heinrich varen en stuurde nu in beslist Gereformeerde richting, overtuigd dat deze naar Gods Woord was. De vóórarbeid van Olevianus had op de Synode de meest besliste bijval gevonden. Slechts enkelen hadden nog een woord gesproken over een meer bemiddelend standpunt, maar ze vonden geen bijval. Alleen bekortte de Synode de formulieren voor Doop en Avondmaal iets.

De afsluiting van dit grootse reformatische werk is in zekere zin te vinden in de *Kerkenraadsordening* van 1564. Deze is opgesteld door den kanselier *Ehem*, een trouwe mede-arbeider van de keurvorst en *Olevianus*. Met den laatste genoot hij de bijzondere gunst van Frederik III.

Deze *Kerkenraadsordening* regelt het werk van de "*Kerkenraad van Heidelberg*", die een soort "opperkerkenraad" was. Ze gaat uit van de gedachte, dat de Christelijke *Overheid* ook voor het eeuwig heil en 't kerkelijk welzijn van haar onderdanen te zorgen heeft.

Men vergelijkte de oude redactie van art. 36 Nederlandse Geloofsbelijdenis, die in

1905 door de Synode van Gereformeerde Kerken in Nederland werd gewijzigd. In de aanhef van de Kerkenraadsordering staat deze grondstelling dan ook duidelijk aangegeven. De Christelijke Overheid moet haar onderdanen niet alleen bewaren bij een goed, vreedzaam en rustig leven, beschermen; maar ze ook met getrouwe, Godvrezende en deugdelijke zielzorgers, kerken- en schooldienaars voorzien. Zij moet beide de uiterlijke tucht en politie, maar ook de ware zuivere godsdienst, zoveel zij vermag, planten en handhaven. Toch wilde Frederik III de kerk niet overvleugelen door de staat, noch kerk en staat vermengen. Juist om dit te voorkomen stelde hij de *Heidelbergse Kerkenraad* in. Later konden de bewoners van de Palts Frederik III hiervoor niet genoeg danken. Hij had de hoogste kerkelijke autoriteit (dat was deze Kerkenraad) beslist onafhankelijk van de staat gemaakt. Deze Heidelbergse Kerkenraad was in later tijd herhaaldelijk een bolwerk voor de Gereformeerden van de Palts. Tegen hem richtte zich b.v. in de 18e eeuw de Roomse reactie.

Met het aftreden van Heszhusius was besloten geen *Generaal* superintendent meer te benoemen. De hoogste kerkelijke macht kwam nu in handen van deze Heidelbergse Kerkenraad. Van hem ging uit de bezetting van alle predikants- en onderwijzersplaatsen. Wie de kerkenraadsordering doorleest, krijgt een goed inzicht in de kerkelijke verhoudingen in de Palts. In deze Heidelbergse Kerkenraad hadden 3 theologen en 3 politici zitting, met een toegevoegde secretaris. Driemaal in de week, zo nodig meer, werd vergaderd. Taak: bezetting van alle predikantsplaatsen en schoolmeesterplaatsen en ontzetting van ondeugdelijke personen. De kerkenraad had ook oppertoezicht inzake discipline en tucht. Onder hem stonden in ieder district één superintendent. De laatste moest een geleerd, ervaren, aanzienlijk en tamelijk bejaard man zijn. Verder was de kerkenraad belast met de examinatie en 't beoordelen van de proefpreek. De kandidaten moesten vóór hun indiensttreding de Heidelbergse Catechismus approberen. Ze werden meest eerst Diakonus en na een tweede examinatie predikant. De toekomstige predikanten moesten door de kerkenraad van Heidelberg vermaand worden en opgewekt. Later volgde een "Bevestigingsformulier". Ook de overplaatsing van predikanten en schoolmeesters was aan deze kerkenraad toevertrouwd. Hij moest eventueel straffen uitdelen en de tucht over de ambtsdragers handhaven. Hij had toezicht over hen met de superintendenten en regelde het werk der laatstgenoemd en.

Ook moesten er voor ieder departement of district synoden gehouden worden. Elk jaar in Mei. De kerkenraad zond er 1 theoloog 1 politicus en 1 schrijver heen, ook de betrokken superintendent was er aanwezig. De predikanten en schoolmeesters van zijn ressort moesten lijsten van de bestaande gebreken maken en met voorstellen tot verbetering komen. Ook de burgemeesters werden gehoord en naar hun wensen en adviezen gevraagd.

Voor uitgebreider kringen waren twee synoden vastgesteld. Hier moesten behandeld worden : punten van de leer, ceremoniën in kerk en school, leven en gedrag van predikanten en leraars, de aalmoezen, de traktementen de toestand van de kerk- en schoolgebouwen. Allerlei bepalingen voor de censuur werden gemaakt. De superintendent deed verslag en besprak tal van belangrijke punten. Gevraagd werd ook of er nog beelden, schilderijen, crucifixen of andere dingen in de kerken waren, die tot afgoderij dienden, of er nog paapse, heidense en afgodische gebruiken of gewoonten heersten, hoe het volk zich in de leer gedroeg, hoe schout en schepenen hun taak vervulden, of geregeld aalmoezen verzameld werden en uitgedeeld, hoe de huizen gebouwd werden, hoe de traktementen werden betaald.

Ook moesten de superintendenten zo nodig *allen* naar Heidelberg komen en met de kerkenraad vergaderen om samen te spreken over de nodige punten en over de gebreken in kerk en school. Ook moest visitatie gehouden worden volgens een instructie.

De verzorging, verbetering en vermeerdering van de scholen wordt de kerkenraad ernstig aanbevolen, omdat deze taak van het uiterste gewicht is.

De "Kerkenraad" heeft ook alleen in het 'Sapientia-college' op te nemen, wie hij geschikt acht. Twee leden van hem oefenen het toezicht in dit Paedagogicum. De "Kerkenraad" moet zorgen dat de armenzorg overal wordt betracht. De kerkelijke tucht moet door deze Opperkerkenraad geoeffend worden. Hij moet zo nodig bestraffen met het Woord Gods. Bij verzet moet de wereldlijke Overheid aanvullend optreden. Als alle middelen en stadiën van vermaning, (ook de steun van de wereldlijke arm en de 2-malige afhouding van het Heilig Avondmaal), zijn uitgeput, moet de halsstarrige uitgesloten worden en van de kansel worden bekend gemaakt, ook zal telkens voor hem gebeden worden. Hij is nu een afgesneden lid, niet meer toegelaten tot het H. Avondmaal, en tot het peetschap. De regel van 2 Thess. 3 : 14 zal tegenover hem betracht worden. Bekeert een afvallige zich, dan zal hij in 't openbaar weer opgenomen worden met gebed en dankzegging.

De keurvorst behield zich voor deze ordening te wijzigen te gelegener tijd. De verordening is gedagtekend: 21 Juli 1564.

Eerst werd een grote oppositie tegen de nieuwe orde openbaar. Tal van pamfletten en traktaten verschenen om haar te bespotten en te laken. De Lutherse vorsten en theologen openden de rij. De authentieke stukken zijn o.a. door Gooszen gepubliceerd. Hij deelt tal van facta en acta mede en vele wetenswaardigheden rondom Catechismus en Kerkenordering (Forma et ceremoniae).

Het was vooral *Ursinus*, die namens de theologen van Heidelberg zijn prachtige, heldere verweerschriften schreef. Iets erover is in de brochure Zacharias Ursinus en de Heidelbergse Catechismus van mijn hand medegedeeld. Zie a.w. blz. 30 v.v.

8. Bevestiging van de reformatie in de Palts.

Eigenlijk behoort het laatstgenoemde reeds tot deze bevestiging der reformatie. Maar ook *Olevianus* liet zich niet onbetuigd. Streed Ursinus tegenover de vorsten en geleerden van buiten; *hij* was de apologeet voor het volk. Vooral door de preken, die hij liet drukken. Het zijn niet allen eigenlijke preken. Soms waren het meer verhandelingen, of preken, waaraan veel uitbreiding was gegeven. Ze werden ook buiten de Palts gelezen. *Flacius*, met wie Ursinus zo voortreffelijk de degen kruiste, schreef tegen de preken van Olevianus: *Widerlegung vier Predigten eines Sakramentariërs mit Zunamen Olevianus*. (1564)

Flacius doet erg gewichtig maar gaat niet op de kwestie in. De "preken" van Olevianus echter zijn ook nu nog tenvolle de moeite waard om te lezen. Ze zijn verkwikkend, leerrijk, en oefenen een grote aantrekkingskracht uit. De 1ste handelde over de hoofdoorzaak van alle dwaling in de heilige sacramenten en in het bijzonder in het Heilig Avondmaal van onzen Heere Jezus Christus. De 2° handelt over het voornemen van Gods Zoon en over den Satan en zijn bedrog, bij de instelling van het H. Avondmaal.

Olevianus neemt hier positie tegenover de Roomsers, de Lutherse en de Ubiquitisten. De 7e preek bevat b.v. een "kort bericht, hoe zich een Christen op 't allereenvoudigst

uit alle strijd van het H. Avondmaal kan losmaken". Deze is dikwijls herdrukt.

De preken verschenen niet alleen in de Palts, maar ook te Wetterau, te Bremen, in de steden aan de Rijn en in 't Nassause. In Heidelberg gaf de zo bekend geworden *Raab* deze preken telkens uit.

Uit de correspondentie tussen de keurvorst van de Palts en de Lutherse vorsten kwamen wetenschappelijke theologische verhandelingen voort, maar straks ook de afspraak om een *godsdiensgesprek* te houden, dat in het klooster te *Maulbronn* werd gehouden (10-15 April 1564). De strijd ging hier vooral over de leer der *ubiquiteit* van de Lutherse, en vanzelf ook over het H. Avondmaal. Onder de *ubiquiteit* (het woord is afgeleid van het Latijnse woord *ubique*, dat *overal* betekent) verstaat men, dat Christus Jezus *overal* waar men het Avondmaal viert niet alleen naar Zijn godheid, genade en Geest aanwezig is, maar ook *lichamelijk*. In verband hiermee leerden de Lutherse weer de mededeling van de eigenschappen der ene natuur van Christus aan de andere (de z.g.n. *communicatio idiomatum*). Van de kant der Gereformeerden waren de voornaamste disputators: *Ursinus* en *Olevianus*.

Dit godsdiensgesprek werd door de Heidelbergse theologen met grote bekwaamheid gehouden. Het werd later gepubliceerd. De verhandelingen zijn nog te vinden in *Ursinus: Opera II*, kol. 81-168. Ook publiceerden de Heidelbergers het Uittreksel door de Lutherse van dit godsdiensgesprek gemaakt, met hun wederwoord, waarin zij tal van vervalsingen aanwezen. *Ursinus* : *Opera II*, kol. 169-378. *Ursinus* werd wel gelukkiggewest met zijn "overwinning" b.v. door *Bullinger*, maar zelf leerde hij uit het gebeurde, dat godsdiensgesprekken een tegenstander haast nooit overtuigen en weinig baat brengen.

De keurvorst had in 1566 op de rijksdag te Augsburg nog een scherpe aanval van zijn Lutherse genabuurde vorsten te doorstaan, maar hoe dreigend de situatie ook was, hij bleef dapper standhouden en overwon door Gods kracht. (Zie brochure *Ursinus*, blz. 37 v.v.). Na het gebeurde op de rijksdag besloot de keurvorst om ook scherpere maatregelen te nemen ten aanzien van de "*Oberpfalz*", die *Amberg* tot hoofdstad had. De *Palts* bestond n.l. uit de *Rijnpalts*, die aan beide zijden van de Bovenrijn lag, (waarin toen b.v. de steden *Heidelberg*, *Mannheim*, *Neustadt*, *Kaiserslautern*, *Kreuznach*, *Sintmern*, *Bacharach*, *Frankenthal* e.a. lagen) en de *Bovenpalts*, die veel Oostelijker gelegen was, n.l. aan de grens van Bohemen, in het N.O. van Beieren, in het stroomgebied van de Naab, een zijrivier van de Donau. Een klein deel van deze *Bovenpalts* of *Beierse Palts* lag ook nog iets Westelijker langs de *Donau* (met de steden *Neuburg* en *Dillingen*).

Tot nog toe was de *Bovenpalts* *Luthers* geweest. *Lodewijk*, de oudste zoon van *Frederik III*, die niet met zijn vrome vader sympathiseerde maar zelf *Luthers* was, voerde hier als stadhouder van zijn vader het bewind. Toen duidelijk bleek, dat *Frederik III* ook in de Boven-Palts zijn reformatorisch werk wilde beginnen, werd het verzet der Lutherse opgewekt. Zelfs de keizer bemoeide er zich mee en maande tot verzet. *Paltsgraaf Wolfgang* schreef herhaaldelijk aan *Lodewijk*. Zo werd het eerste resultaat niets anders dan heftige tegenstellingen tussen de predikanten, die zich in twee partijen begonnen te splitsen. De keurvorst hervormde het gymnasium, in het klooster te *Amberg* gevestigd, stelde *Christophel Schilling*, een bekwaam Gereformeerd scholarch aan het hoofd, maar de Lutherse wantrouwden het en onthielden zich aan medewerking. *Olevianus* trad in 1573 op en probeerde door prediking en onderricht de *Ambergers* te bekeren, maar tevergeefs. Toch was *Frederik III* niet van plan voor 't verzet der Lutherse te wijken. Hij probeerde het ook door een

kerkvisitatie. Maar overal vond hij een vijandige houding bij de ambtenaren en de meeste predikanten. Een nieuwe commissie kwam naar Amberg, bestaande uit de opperhofmeester Graaf *Lodewijk van Wittgenstein*, de latere beschermheer van Olevianus, de hofprediker *Tossanus* en de raadsliden *Zuleger* en *Heckel*.

Ze hadden als opdracht om nog krachtiger maatregelen te nemen. De polemiek op de kansels tegen de Gereformeerden werd verboden. De verdere propaganda voor de leer van "het genot van 't lichaam en bloed van Christus ook door de ongelovigen" werd verboden. De beelden moesten opgeruimd worden! De oppositie, gesterkt van buiten door Lutherse vorsten en theologen bleef voortduren, steeg weldra tot blinde, fanatieke hardnekkigheid. Men ontving de gezanten van den keurvorst zelfs op onbetamelijke wijze. Waar een kerk b.v. tot gemeenschappelijk gebruik gegeven werd, kwam de bevolking niet om naar den Gereformeerden predikant te luisteren. Hierbij kwam, dat naar buiten de maatregelen van Frederik III als vervolging en onderdrukking van de Lutherse werden voorgesteld. Maar de waarheid was, dat Frederik III veel en veel milder optrad dan Lutherse vorsten in soortgelijke omstandigheden. Men meende in die dagen, naar het heersende staats- en kerkrecht, dat een vorst volkomen gerechtigd was om een bepaalde godsdienstige overtuiging in zijn landen door te voeren! Om allerlei valse geruchten tegen te spreken liet de keurvorst door *Tossanus* de vermaning aan de raad en gemeente van Amberg drukken. Zelfs de rustige, matige en milde *Ursinus* sprak in 1575 als zijn overtuiging uit, dat de keurvorst in Amberg te zachtzinnig optrad.

Frederik III was van plan zelf naar Amberg te gaan en er te blijven totdat de wederspanningen tot beter inzicht kwamen. De dood vrijdelde zijn voornemen. De *Bovenpalts* werd nooit Gereformeerd. Het is alleen opmerkelijk, dat de bewoners later wel van hun met zoveel hardnekkigheid vastgehouden standpunt, zonder grote moeite, tot het Rooms-Katholicisme zijn teruggekeerd !

De keurvorst was met ijver voor de zaak des Heeren beziel. Hij bemoeide zich ook met de landstreken langs de Rijn, binnen zijn gebied. Hij was erop uit ook hier het zuurdeeg van de Roomse Kerk uit te zuiveren. Zo gelukte het hem de reformatische cultus in te voeren in gemeenten, die onder het bisdom *Worms* stonden als : *Lampfertheim*, *Dirrnstein*, *Ladenburg*, *Neckarhausen*. In *Sinsheim* en 't graafschap *Sponheim* liet hij beelden, altaren en doopstenen wegruimen. In dorpen van de heerlijkheid *Germersheim*, waar hij samen met de bisschop van Spiers 't gezag had, gelukte het hem in 1571 de reformatie in te voeren.

Zo ook in *Hemsbach* aan de Bergstraat. Hier waren twee zeer ondeugdelijke Roomse predikers geweest in den laatsten tijd. De een sliep, dronken, op de kansel. De ander leefde ergerlijk met vrouwen. Had zeven kinderen, niettegenstaande zijn coelibaat! Hier werd toen *David Parezs*, die in deze streek het Gereformeerde geloof gepredikt had, als *eerste Gereformeerde predikant* aangesteld.

Verder ruimde Frederik III in zijn gebied de kloosters en monnikachtige stichtingen op. Van 1562-1576 werden op de linker Rijnsoever wel 50 kloosters opgeheven. Als de zedelijke wandel enigszins behoorlijk was, kregen de kloosterbroeders van Frederik III pensioen. Heersten er grove zonden dan was hij streng. Hij verplichtte de monniken en nonnen de Gereformeerde prediking te beluisteren. De opbrengst van deze opgeheven kloosters gebruikte de keurvorst niet, zoals andere vorsten gedaan hadden, tot wereldlijke doeleinden, maar stortte ze in een fonds, waaruit kerken, scholen en ziekenhuizen werden gebouwd en onderhouden. Dit fonds heeft later veel zegen verspreid en de kerken onafhankelijker van de staat gemaakt dan elders dikwijls het geval was.

Behalve de resten van Rooms-Katholicisme was er in de Palts ook nog een ernstig-godsdienstig volk, dat verspreid was over verscheidene *gouwen* van de Palts: de *Wederdopers*. Ook hen probeerde de keurvorst binnen de schoot van de Gereformeerde Kerk te brengen. Hij had ze een toevluchtsoord geboden. Ze waren vroom en vlijtig en verspreidden een zegen voor de Palts. De keurvorst liet ze hun private religie-uitoefening, mits ze zich onthielden van hun vroeger zeer ongunstig bekend geworden fanatisme en bekeringsijver. Maar de keurvorst wilde ze ook winnen voor de Kerk van de Palts. Reeds in de dagen van Otto Heinrich (1557) had men met de Wederdopers een godsdienstgesprek te *Pfeddersheim* georganiseerd. De keurvorst wilde dit middel nog eens aanwenden en nodigde hen uit naar *Frankenthal*, waar zulk een jonge en krachtige Gereformeerde vluchtelingengemeente was opgebloeid. Ze kregen vrij geleide, maar ook herberg en levensonderhoud voor 14 dagen vóór én na de uitnodigingstermijn. Een groot aantal wederdoperse leraars kwam opdagen. Van vijftien zijn ons de namen bekend. Er waren ook Wederdopers bij, die van verder af gekomen waren. De leiding van Gereformeerde zijde berustte bij de uit 't buitenland geïmmigreerde predikanten. O.a. *Gerhard Versteeg* (Veluanus), *Petrus Dathenus*, *Peter van Keulen*.

Negentien dagen disputeerde men, van 28 Mei tot 19 Juni 1571. De onderwerpen, die behandeld werden, waren: Het gezag van de Bijbel, van het Oude en Nieuwe Testament; de Heilige Drieëenheid; de menswording van Christus; de erfzonde; Gods volk in het Oude en Nieuwe Testament; de rechtvaardiging door het geloof alleen; de opstanding des vleses; het huwelijk; de gemeenschap van goederen; de plaats van de overheid; de betekenis van de eed. Tenslotte niet te vergeten : De Kinderdoop en het Heilig Avondmaal.

Er heerste een goede geest bij deze samensprekingen. Maar de resultaten waren gering. De keurvorst werd in zijn loffelijk streven gesteund door Olevianus en Datheen. Maar Erastus spotte er mee. Hij liet zich bitter uit over deze bekeringspogingen. Dit stond ongetwijfeld in verband met zijn opvatting van de kerkelijke tucht en zijn vrees, dat de wereldlijke macht steeds minder in de Kerk zou te zeggen krijgen. Aan het eind van de samensprekingen werd een *Protocol* opgesteld, dat meer dan 700 bladzijden telt.¹⁷

De Wederdopers bleven ook hierna in de Palts. Ze werden ge-duld, meer niet. Ze mochten geen propaganda drijven. De Palts en Hessen muntten tegenover hen uit in verdraagzaamheid. Ze boden een asiel voor deze elders zo wreed vervolgde Christenen, die reeds zoveel verduurd hadden.

Als men Frederik III hier stelt tegenover Melanchthon, de Rooms en van Keulen, Koning Hendrik VIII van Engeland e.a. dan steekt hij in verdraagzaamheid wel gunstig bij hen af. Vele Wederdopers zijn in West-Europa Gereformeerd geworden. Frederik III leefde ook mede met de buitenlandse Gereformeerden in Frankrijk en in de Nederlanden. Hij steunde de Hugenoten met gebed, met woorden, ook met daden, geld en soldaten. Evenzo de Nederlanders in hun opstand tegen de Spaanse dwinglandij. Eén van zijn zonen, Philip Christoffel, sneuvelde aan de zijde van Hendrik en Lodewijk van Nassau op de Mokerheide. (1574)

Het zou de moeite waard zijn eens na te gaan, welke Nederlandse leidlieden in deze

¹⁷ Het werd in 1573 te Heidelberg gedrukt. De titel luidt: *Protokoll, das ist alle Handlung des Gesprichs zu Frankenthal in der chu furstlichen Pfalz, mit denen so man Wiedertiufer nennt, tuf den 28 Mai angefangen und den 19 Juni dieses 1571 Jahres geündet.*

tijd asiel gevonden hebben in de Palts, daar hoge betrekkingen hebben bekleed, en vandaaruit meegearbeid hebben aan 't verzet tegen de Spaanse tyrannie. *Dathenus* en *Heidanus* (eigenlijk heette hij *Caspar van der Heyden*, hij was later superintendent te Bacherach) zijn bekend. De eerste presideerde het Convent te *Wezel* (1568), de tweede de Synoden te *Emden* (1571) en *Dordrecht* (1574).

Maar ook *Franse vluchtelingen* vonden een toevlucht in de Palts. Wij denken aan *Francois du Jon* (Latijnse naam: *Franciscus Junius*). Deze kwam uit Malmedy vluchten en werd predikant te *Schonau*. De Franse vluchtelingen kregen als asiel het voormalige klooster *Sanct Lambert* bij *Neustadt*. Ook *Daniël Toussaint* (Latijn: *Tossanus*) vond hier rust. Hij werd hofprediker van de keurvorst en een grote kracht voor de reformatie.¹⁸ Leefde 1541-1602. F. W. Cuno gaf in Amsterdam 1898 een werk over hem in het licht in twee delen, waarin hij behandelt 1 Leven en werken, 11 Geschriften en Brieven. 't Bevindt zich o.a. in de Koninklijke Bibliotheek in Den Haag.

Ook *Petrus Ramus*, een Calvinistisch filosoof, die scherp de scholastiek van Aristoteles bestreed, kwam in 1569 naar Heidelberg en vond logies bij prof. Tremellius. Ook anderen als *Dathenus*, *Junius* en *Olevianus* waren hem goed gezind. *Ramus* trad wel in de Franse gemeente te Heidelberg op. De aanhangers van Aristoteles onder de professoren werkten hem tegen, toen de keurvorst de gevierde *Platonius* in de plaats van den overleden *Striegel* tot professor in de *Ethiek* wilde benoemen. Het verzet ging vooral uit van de *Artistenfaculteit* d.i. de *litteraire faculteit* en van mannen als *Erastus*. Met moeite kon *Ramus* zich als professor doen gelden. Hij vertrok in 't voorjaar van 1576.

Ook *Hugo Donellus*, nauwelijks aan de Parijse *Bartholomeüs*nacht ontvloeden, kwam naar Heidelberg. Een man met grote gaven. Hij toonde zich ook zeer dankbaar voor het asiel hem verleend.

Heidelberg werd in deze tijd een toevluchtsoord voor verdreven en vervolgde Protestantse geleerden. *Zanchius*, uit *Straatsburg* verjaagd (1563), vond, na een vijfjarige arbeid te *Chiavenna*, in 1568 rust te Heidelberg, waar men hem als opvolger van *Ursinus* tot professor in de *dogmatiek* benoemde. Hij was een leerling van *Martyr* en even als deze een uit Italië verdreven Protestant.

Al deze mannen hebben *Frederik III* gesteund in zijn reformatorisch werk, bekleedden soms hoge functies, werkten gezegend in op het kerkelijk leven van de Palts en hielden de connecties levend met de buitenlandse Gereformeerde vrienden en kerken. De Palts werd meer en meer een bolwerk voor het Gereformeerd Protestantisme. De Palts heeft in dezen tijd dan ook een zeer grote en zegenrijke rol gespeeld.

9. De strijd om de kerkelijke tucht.

De kerkelijke tucht was wel vastgesteld in de *Heidelberger Catechismus* en de *Kerkenordening* van 1563, maar de praxis liet nog veel te wensen over. Een vraag, die de gemoederen in onrust bracht en de geesten verdeeld hield, was: moet de censuur ook gaan over leer en leven van vorsten en hoge ambtenaren, raadslieden van het hof e.a.?

Erastus met zijn aanhang waren hier vierkant tegen. De strijd was even op de achtergrond gekomen door de twisten over het *Avondmaal*, door de invoering van de

¹⁸ *Tossanus* was een belangrijk leidsman van de Gereformeerden in de Palts onder keurvorst *Johan Casimir*, na de dood van *Frederik III* en zijn *Lutherse* zoon *Lodewijk*.

Kerkenordering, door de moeilijkheden met de Lutherse vorsten, door allerlei arbeid ook ter bevestiging van de Reformatie. Maar toen een Engelsman aan de universiteit onder praesidium van professor Boquinus een reeks stellingen over de kerkelijke tucht verdedigde, die geheel in de lijn lagen van de opvatting van *Olevianus c.s.* laaide het vuur van de twist weer spoedig op.¹⁹ Erastus was een ambitieus en prikkelbaar mens, vol kritiek op alles, heerszuchtig, maar een man, die zelf buiten schot wilde blijven en bevreesd was voor vermindering van zijn invloed in de regeringszaken der Kerk.

Er heerste echter vaak wanorde onder de studenten, de kerkelijke tucht liet in de praktijk nog veel te wensen over. Olevianus zag hoe de Nederlandse vluchtelingengemeenten, ook de Franse, een veel beter Gereformeerd leven openbaarden dan de kerken van de Palts. Ook de keurvorst zag dit goed. Zo oefenden deze vreemdelingengemeenten een invloed ten gunste van de aspiraties van Olevianus c.s. Erastus spuwt echter in zijn brieven telkens zijn gal uit, als hij 't heeft over die vreemdelingen, Zwitsers, Fransen en "Bel-gen" (dat zijn de Nederlanders). Maar de stille invloed van deze vreemdelingengemeenten werkte door. Hun vroom en ernstig leven, hun bijbelse tucht, hun moed en offervaardigheid, hun christelijke overwinning van de wereld, vielen allen in het oog. De keurvorst, die het te doen was om de geestelijk-zedelijke ofeffing van zijn volk, werd er ook door gegrepen en gaf steeds meer gehoor aan de opvatting van Olevianus, die een grote invloed op hem had.²⁰

Aan de kant van Erastus stonden Neuser, Sylvanus, Willing, Xylander, Melanchthon, Simonius en vele ambtenaren van de keurvorst. Johan Casimir dacht in dit punt ook wel min of meer Erastiaans. De partijen kenden wel elkanders gevoelens. Ze waren reeds openbaar geworden bij de opstelling en bespreking van Catechismus en Kerkenordering. De verhouding van Erastus tot Olevianus werd steeds slechter door het getwist over de kerkelijke tucht. Erastus schreef voortdurend naar Zurich, aan *Bullinger* en *Gualter* en wakte ze op om ten zijnen gunste tussenbeide te komen. Nu waren ze in Zurich – mede door de daar bestaande verhouding tot de overheid inzake de kerkelijke tucht – tamelijk geneigd om Erastus bij te vallen. Wel waren hun opvattingen beter dan die van Erastus, maar zij werkten toch Erastus in de hand en schreven hem ten gunste aan Frederik III, terwijl ze vooringenomen waren tegen Olevianus. Alle professoren en predikanten hadden reeds in 1569 bij den keurvorst een advies inzake de kerkelijke tucht moeten indienen. De adviezen van Ursinus en Zanchius waren van veel belang. Ze gingen in de richting van Olevianus. Ook *Beza*, die na Calvijns dood te Geneve een man van grote betekenis was en correspondeerde met tal van vooraanstaande theologen en vorsten, stond beslist aan de kant van Olevianus. Deze hield hem ook van alles op de hoogte. Erastus had de invloed van Beza goed door! Dit bleek in één van zijn brieven naar Zurich. Toch stookte Beza allerminst het vuur op. Hij streefde naar een vreedzame oplossing.

Erastus had in 1570 zijn vaak ondoordachte stellingen opgesteld en gecommentarieerd. De keurvorst zond ze ter beoordeling aan *Beza*. Zijn oordeel erover was verre van gunstig. Erastus ging verder met zijn oppositioneel drijven, bijgestaan door zijn vrienden. Hij schreeuwde maar: hoog en laag is tegen die nieuwe

¹⁹ Zie voor een breder relaas van deze strijd o.a. Sudhoff a.w. 339 — 370. Ook mijn brochure over Ursinus, blz. 41 — 45. De Engelse promovendus heette *George Wither*. de keurvorst) regeert".

²⁰ In cijferschrift schreef Ursinus eens aan Crato (9 Novr. 1575) : "Met Olevianus en Ehem is het zoals je schrijft. De oorzaak is daarin gelegen, dat Olevianus Zuleger, deze Ehem en de laatste Josias (= de keurvorst) regeert"

kerkelijke tucht! Maar ook Olevianus en de zijnen werkten rustig verder. In zijn preken toonde hij het volk aan, hoe echt schriftuurlijk zijn voorstellingen waren en beklagde zich soms over de tegenwerking van de raadsheren en ambtenarenstand. Een vreselijke geschiedenis bracht ineens een wending in deze zaak. Sylvanus en Neuser met nog enkele anderen, vrienden van Erastus, vielen af van 't geloof, loochenden de Godheid van Christus en de leer van de Drie-eenheid en bleken in relatie te staan met de Unitariërs van Zevenburgen en de Turkse sultan.

Frederik III hoorde ervan in 1570 op de rijksdag te *Spiers* en besloot tot hun gevangenneming maar tevens tot de instelling van presbyteriën in alle gemeenten. De kerkenraden moesten de censuur oefenen. De "kerkenraad van Heidelberg" werd gecompleteerd. Nieuwe leden benoemd. Prof. Sigismund Melanchthon (neef van dr. Philippus) weigerde de benoeming. Hij stond aan de kant van Erastus. Ook Johan Casimir toonde zijn onwil door zijn huwelijk te laten inzegenen door den predikant *Willing*, vriend van Erastus, en niet door *Dathenus* of *Olevianus*. Olevianus werkte echter maar voort, vooral door zijn prediking. De tegenstand werd al minder! Erastus bleef echter lasteren en oppositie voeren. Smaalde op de nieuwe maatregelen en sprak van tirannie. Maar de gevolgen van 't gebeurde met Neuser en Sylvanus bleven niet uit. Ook Erastus werd gewaarschuwd en nadat hij voortging met zijn oppositioneel drijven tenslotte geëxcommuniceerd. Hij bleef echter ook toen naar Zürich schrijven en opruien. Olevianus maakte hij zwart.

Helaas heeft *Bullinger* in zijn ouderdom zich door Erastus te veel laten beïnvloeden. Hij geloofde maar alles, wat deze schreef en beklagde zich b.v. tegenover *Beza* over de heerszuchtige handelingen van *Olevianus* te Heidelberg. Er is een stuk in de Züricher Autografenverzameling, dat een lijst van aanklachten tegen Olevianus c.s. bevat en een droeve vooringenomenheid van *Bullinger* in deze kwestie van de kerkelijke tucht verraadt. *Bullinger* riep *Beza* op om te doen wat hij kon om *Olevianus* tot andere gedachten te brengen. *Beza* heeft Olevianus in een vertrouwelijk schrijven verteld van de klachten van *Bullinger* en is toen door zijn vriend Olevianus nauwkeuriger ingelicht. *Beza*²¹ heeft getracht naar beide kanten te bemiddelen. Zo wekte hij Olevianus op tot de grootst mogelijke mildheid, en maande hem aan om ook op te passen geen ondergeschikte kwesties te maken tot oorzaken van verdeeldheid en de broederlijke liefde niet te vergeten. Maar anderzijds zette hij de dingen toch ook recht tegenover *Bullinger*. *Bullinger* is in deze tijd de eeuwige rust ingegaan (16 April 1576). Er volgde ook spoedig een grote omwenteling te Heidelberg.

De zo beminde, vrome en ijverige Keurvorst *Frederik III*²² stierf en werd opgevolgd door zijn Lutherse zoon *Lodewijk VI*. Dit betekende een zware slag voor de *Gereformeerden*. Ursinus had deze wolk allang zien dreigen. Anderen eveneens. En ze wisten wel, dat ze niet veel goeds van *Lodewijk* te wachten hadden. Hij was de laatste weken niet meer bij zijn vader aan het ziek- en sterfbed geweest. Hij liep rond met "restauratieplannen" voor de Palts. Nu kwam de beurt aan hem. Voor zijns vaders

²¹ Na de dood van Erastus werd diens werk en correspondentie uitgegeven door zijn weduwe. *Beza* heeft toen een grondige weerlegging gegeven van 's mans wonderlijke beschouwingen over de kerkelijke tucht: *Tractatus pius et moderatus de Vera excommunicatione et Christiano presbyterio*, 1590. (Vrome en gematigde verhandeling over de ware excommunicatie en de Christelijke kerkenraad).

²² Over *Frederik III* leze men *A. Kluckhohn*: Friedrich der Fromme, Kurfirst von der Pfalz, der Schützer der reformirten Kirche, 1559-1576. Dezelfde: Briefe Friedrich des Frommen, Kurfirsten von der Pfalz, 1868 (1e deel), 1872 (2e deel.) Zie ook *Sudhoff* a.w. 370-392.

werk had hij weinig respect. Het moest alles in Lutherse trant hersteld worden. De Gereformeerde leiding zag hij als een verderfelijke. De kwade vermoedens der Gereformeerde leidlieden van de Palts zouden spoedig maar al te gegrond blijken.

10. De Lutherse reactie

Frederik de Vrome droeg zijn naam met recht. Op zijn sterfbed had hij nog ernstige samensprekingen gehouden met Johan Casimir, zijn geestverwante, jongere zoon en met hem ook gehandeld over de toekomst van de Kerk in de Palts. Zijn blik rustte in die dagen vol hoop op zijn kleinzoon Frederik, een zoontje van Lodewijk, dat zijn naam droeg. Vol verwachting zei hij eens: "*Lutz will's nicht thun, Fritz wird's thun*". Veertien dagen na Frederiks dood was *Lodewijk*, die zijn vader op de Rijksdag vervangen had, al te *Heidelberg*, om orde op zaken te stellen.

Lodewijk had zeer bepaalde en vaste plannen. Hij dacht er niet aan om het geloofswerk van zijn vrome vader voort te zetten. Hij wilde zelfs de Gereformeerde religie in zijn rijk niet dulden. Er moest een Lutherse "*restauratie*" tot stand komen. Hij vergat echter, dat het strenge Lutheranisme nooit in de Palts geheerst had. Men was altijd "verdraagzaam" geweest. Eerst Melanchthoniaans min of meer, later steeds meer Gereformeerd. Maar men huldigde in die dagen een staats- en kerkrecht van "*cujus regio ejus religio*" d.i. tot wiens gebied men behoort diens godsdienst moet men ook belijden .

Tossanus, Frederiks hofprediker, mocht van Lodewijk om te beginnen de preek niet houden bij de uitvaart van zijn vader, omdat hij een "Zwingliaan" was. Lodewijk had een Lutherse predikant, *Paul Schechsius*, een heftige tegenstander der Gereformeerden, mee-gebracht, die de "piëteitsvolle" taak moest verrichten! *Johan Casimir*, Lodewijks broer; de keurvorstin-weduwe, met *Richard*, broer van den overledene, en een schare rouwdragenden uit 't volk, woonden de dienst bij, die *Tossanus* op den volgenden dag hield. *Boquinus* herdacht de overleden keurvorst voor de universiteit; *Roding* uit Hessen, in het Gymnasium.

Spoedig werden nu de kerkenraadsleden geschorst en de ledige plaatsen werden niet aangevuld. De boekhandel kreeg een consigne om niet langer Gereformeerde boeken te verkopen of te laten drukken. Op vele plaatsen probeerden kleinzielige ambtenaren op valse wijze Gereformeerde mannen, die trouw bleven, aan te klagen, om op deze manier de gunst van den nieuwen vorst te winnen! De bevolking zat in zak en as. Men werd steeds meer bevreesd, dat er een algemene omwenteling op godsdienstig gebied in de Palts zou plaats grijpen. Zo ging men er toe over de Lutherse vrijwillig allerlei concessies te doen, om zo mogelijk de storm te bezweren. In het voorjaar van 1577 kwamen de predikanten, de raadsleden der stad Heidelberg, tot Lodewijk VI met het verzoek, om hun de uitoefening van hun godsdienst niet te verhinderen en ze boden hierbij de Heilige-Geest-Kerk aan voor de Lutherse. Ook alle gilden en de voornaamste burgers van de stad kwamen op voor hun predikanten en hun belijdenis, om de dreigende maatregelen van den nieuwen keurvorst of te wenden. Zij ondertekenden met hun namen. Hieruit blijkt wel, dat de zaak dieper zat. De Gereformeerde overtuiging was een gewetenszaak voor het volk van de Palts geworden. Ook de universiteit nam het pleidooi op. Men bood den vorst een adres aan, met goede argumenten gestaafd en kwam op tegen alle geweldmaatregelen, die genomen mochten worden en hief de banier op van de Gereformeerde leer, onder

Frederik III ingevoerd. Ook Johan Casimir veroordeelde de tendensen, die zijn broer openbaarde.

Maar Lodewijk VI liet zich door niemand en niets terughouden. Hij trad streng en heerszuchtig op. Vooral *Olevianus* moest het ontgelden, omdat de nieuwe keurvorst wist welk een invloed hij op Frederik III had uitgeoefend en wat hij voor de vestiging en bevestiging van de Gereformeerde zienswijze had gedaan. *Olevianus* werd aanstonds van al zijn functies ontslagen, van kansel en katheders gewerd, ja zelfs veroordeeld tot stadsarrest. Hij mocht ook geen geschriften meer uitgeven. Men kende de kracht en ijver van dezen dienstknecht Gods!

De kerkgebouwen werden ook spoedig aan de Gereformeerden ontnomen. Ze hielden straks alleen een kamer over voor hun samenkomsten. Gereformeerde predikanten, schoolmeesters, leraars, hoogleraars werden afgezet en verjaagd. Luthersers werden in hun plaats gezet. De Heidelbergse Catechismus werd afgeschaft. Evenzo de Kerkenordering van 1563. De exegetische e.a. werken van de theologische hoogleraren werden als "kettters" vervloekt en gebannen.

Ook het keurvorstelijke hof werd van alle Gereformeerden gezuiverd. De meeste raadsliden en de lijfartsen werden afgezet. De rijkskanselier Ehem werd huisarrest opgelegd. De Franse vluchtelingen werden van hun voorrechten beroofd. Meer dan 600 families verlieten al spoedig het land, honderden andere families verkeerden in de diepste ellende.

Zelfs de broer van Lodewijk, Johan Casimir en de keurvorstin-weduwe moesten Heidelberg verlaten. In 1580 ondertekende de nieuwe keurvorst het Lutherse Concordiënboek. Hij voltooide daarmee de zegepraal van het Lutheranisme in de Palts. Wie een openbaar ambt zou bekleden moest voortaan dit Concordiënboek ondertekenen.

Het duurde echter niet lang. Reeds in 1583 kwam er opnieuw een plotselinge wending in de godsdienstige toestand van de Palts. Lodewijk VI overleed plotseling!

Johan Casimir trad op als regent en voogd over de jonge Frederik. Hij achtte het testament van zijn oudere broer in religieus opzicht evenmin als deze dat van Frederik III had gerespecteerd. Hij liet de jonge prins Gereformeerd opvoeden en dwong hem zelfs het Heilig Avondmaal van de Gereformeerde Kerk bij te wonen. De verdrevenen keerden langzamerhand terug.

De Heidelbergse Catechismus en Kerkenordering werden weer in eer hersteld. Maar nu volgden ook even wrede verbanningen en ontzettingen uit ambten en functies als na 1576 geschied waren. De Luthersers waren deze keer de martelaren.

Ursinus was tijdens de laatstgenoemde onderdrukking door de Luthersers als één der laatsten ontslagen door Lodewijk VI en was professor geworden aan het Casimirianum te Neustadt aan de Hardt. Deze stad in de Palts was Casimir toegewezen. Ursinus stierf in hetzelfde jaar als Lodewijk VI; de laatste overleefde hem maar korte tijd.

Fredrik IV is, groter geworden, trouw gebleven aan de Gereformeerde religie en heeft veel mogen doen tot bevestiging van het werk van zijn grootvader. De regering van Lodewijk VI was als een "*voorbijgaande wolk*" geweest. Dit woord had de *Graaf von Wittgenstein* gebruikt in een brief aan *Zanchius*, d.d. 15 Mei 1577, wien hij beloofde, zo nodig, een plaats aan één der universiteiten in de Nederlanden te verschaffen. Het was een uiting van *krachtig geloof*, dat deze graaf in 1577 reeds durfde voorspellen: *slechts een voorbijgaande wolk*. Hij zal dit gezegd hebben met het oog op *Julianus Apostata*, de afvallige keizer, die in de dagen van de eerste Christen-keizers, voor

korten tijd de Christelijke Kerk weer in druk en zorg bracht. Ook de woorden van de vrome keurvorst gingen in vervulling: "*Lutz will's nicht thun, Fritz wird's thun*". De jonge Frits, de latere Frederik IV, is inderdaad de voortzetter van 't werk van zijn grootvader geworden, zagen wij. Gods werk gaat voort, al is Zijn weg ook geen rechte lijn en telkens anders dan onze gedachten. Jes. 55 : 8.

11. Olevianus' werk te Berleburg en Herborn

De reeds genoemde Graaf von Wittgenstein was een beproefde dienaar van Frederik III geweest. We kunnen verstaan, dat het optreden van Lodewijk VI hem bitter griefde. Hij gaf ook duidelijk uiting aan zijn overtuiging in een brief aan keurvorst Lodewijk. O.a. klaagde hij erover dat de keurvorst alles deed zonder raad te houden met zijn raadslieden.

Ook beledde hij, dat hij aan zijn vrome vader, Frederik III, gezworen had trouw te zullen blijven aan de beleden waarheid. Hij waarschuwde tegen het afzetten van predikanten en schoolmeesters – er waren er meer dan 1000 in de Palts – wees de fanatieke keurvorst op de betrekkelijkheid van het geloofsverschil tussen Lutherse en Gereformeerden inzake het punt van het Heilig Avondmaal en riep de keurvorst op, met herinnering aan zijn vrome vader, om ook eerst de andere partij eens te horen. Hij pleitte ook voor de invrijheidstelling van de trouwe *Olevianus*. Het laatste verzoek werd ingewilligd. Maar daarbij bleef het dan ook. De Graaf nam *Olevianus* in dienst en zond hem aanstonds naar zijn stamslot *Berleburg*, in de nabijheid van het Rothaargebergte.

De graaf zelf volgde hem hierheen spoedig. Er was niets meer te doen voor hem te Heidelberg. In April 1577 werd het hof van Lodewijk VI van alle Gereformeerde raadslieden en ambtenaren gezuiverd. De Zwabische Lutheranen kregen nu bij de Lutheranisering van het land veel te zeggen. Alles werd omgebouwd. Ook de universiteit en de scholen. De paedagogia, het Sapiaentia-college, het sticht Neuhausen, de school te Selz, alles moest Luthers worden. Maar de scholieren weigerden meestal. De Graaf *Lodewijk von Wittgenstein* was zelf een geleerd man. Bekwaam in tal van talen: Latijn, Grieks, Frans, Duits e.a. Hij was ook een goed onderlegd theoloog en beminnaar van Gods Woord. Volijverig voor het Koninkrijk Gods. Hij regeerde slechts over een klein gebied, dat bovendien arm was. Hij had zijn godsdienstige opvoeding vooral in Zwitserland ontvangen, en was overtuigd Gereformeerd geworden. Hij had als raadsman van Frederik III getrouw gearbeid, had overlegd met Hugenoten en Geuzen. Op zijn slot had hij in de loop der jaren vele vooraanstaanden ontmoet en bijna met allen gecorrespondeerd.

Olevianus kon zich nu eerst tot de reformatorische arbeid in het kleine Berleburg beperken. Hij vond hier een vruchtbaar arbeidsveld. Spoedig breidde het zich uit en kreeg hij connecties met de kerken in de ganse omtrek, langs de Lahn, in Nassau, Solms en Wied. Hij werd al spoedig zeer gewaardeerd door graaf *Johan van Nassau*, de oudste broer van Willem de Zwijger, en door hem begeerd voor zijn gebied. In 1577 voerde *Olevianus* de Heidelbergse Catechismus in te Berleburg, verzamelde een kring leergierige jongemannen om zich heen, voor wie hij voordrachten hield over de geloofsleer en over de Heilige Schrift. In 1578 publiceerde hij een commentaar op de *brief aan de Galaten*. Dit werd te Genève gedrukt, met een "voorwoord" van *Beza*. In 1579 volgde een uitlegging van *de brief aan de Romeinen*. In 1580 evenzo van de

brieven aan de *Philippenzen* en *Collossenzen*. Telkens waren deze uitgaven voorzien van een voorrede van *Beza*. Deze en ook *Zanchius* oordeelde zeer gunstig over *Olevianus'* exegetische studiën. Ook een vrucht van zijn systematische studie verscheen in de beide bijeenbehorende en als één geheel gepubliceerde boeken: ***Van het wezen van het genadeverbond tussen God en de uitverkorenen***, en: ***Van de middelen, waardoor ons dit wezen wordt meegedeeld***.

Onbetwist is dit de meest betekenende prestatie van onze theoloog. Tevens het werk, dat de ganse eigenaardigheid van zijn theologisch standpunt het duidelijkst ons voor ogen stelt.

Hij is door dit werk de eigenlijke grondlegger van de z.g. *Foederaaltheologie*²³ geworden. De Latijnse titel van dit werk van *Olevianus* is : *De substantia foederis gratuiti inter Deum et electos, itemque de mediis quibus ea ipsa substantia nobis communicatur. Libri duo e praelectionibus Caparis Oleviani excepti*. Uitgegeven voor 't eerst bij *Eustatius Vignon* te Genève. Men vindt bij *Sudhoff*, a.w. een uitvoerig uittreksel van dit boek, in het aanhangsel 573-587.

In plaats van *Beza* treedt bij dit werk *A(ntonius) F(ajus)* te Genève als aanbeveler op. De voorrede is gedateerd 31 Januari 1585 en gericht aan Graaf *Georg von Sayn Wittgenstein*.

Olevianus heeft dus na zijn vertrek uit Heidelberg geen langdurige rust kunnen genieten. Niet alleen voor de studie gaf hij zich, niet alleen voor het onderricht aan toekomstige predikanten, neen, ook voor de gemeenten gaf hij zich in allerlei *praktische arbeid*, waarvoor hij zo uitnemende gaven had ontvangen. In de ganse Lahnstreek vroeg men hem om raad, om advies, om hulp, om persoonlijk ingrijpen. Zo vinden wij *Olevianus* in de jaren 1577 e.v. ook telkens op reis. Hij oriënteert de predikanten inzake de leer-controversen van den dag, hij bevestigt ze in de leer van de twee naturen in Christus en Zijn zitten ter rechterhand Gods, de leer van het H. Avondmaal, de verwerping van het exorcisme (duiveluitbanning) en de nooddoop.

De grootste tegenstand ondervond *Olevianus* ook hier bij het opruimen van oude bijgelovige kerkelijke gebruiken. Afschaffing van priestergewaden, lichten, kaarsen bij het Heilig Avondmaal, koorhemden, hostiën, beelden en altaren. Soms was niet meer de minste sympathie voor Rome en het pausdom aanwezig, maar klemde men zich toch vast aan de oude, overgeleverde gewoonten. Met geduld, vlijt, zachtmoedigheid, lankmoedigheid, en volharding, ging *Olevianus* voort. Samensprekingen en samenkomsten werden gehouden telkens weer. Zo kon 24 April 1581 de Heidelbergse Catechismus en Kerkenordering worden ingevoerd. Onbenut liggende kerkelijke goederen werden ook hier verkocht, Gereformeerde theologische werken in massa aangekocht en onder de predikanten verspreid. Het meest verspreid werden exemplaren van *Calvijns* Institutie. Maar verder ook: geschriften van *Olevianus* zelf, boeken van *Bullinger*, *Petrus Martyr*, *Hieronymus Zanchius* en *Simler*. Verspreid werd ook veelvuldig de *Neustädter* Christliche Erinnerung vom Concordiënbuch, 1582, van *Ursinus* om de mensen te wapenen tegen het

²³ *Foederaaltheologie* is Verbondstheologie. (Lat. Foedus = verbond). De leer van het genadeverbond is het rijkst ontwikkeld in de Gereformeerde kerken. In de oude kerk kende men de strijd tussen Judaïsme en Gnosticisme. Enerzijds greep men zich vast aan het O.T. en anderzijds aan het N.T. De Kerk leerde echter de beide verbonden zijn één, de bedeling is alleen onderscheiden. Ook in de dagen der Hervorming stonden weer twee richtingen tegenover elkaar. Het Anabaptisme (Wederdopers) met zijn geringschatting van het O.T. Het Socinianisme met zijn verheerlijking van de wettische gedachte van het O.T. dat ook het Evangelie tot een nieuwe Wet maakt. Later hebben Gereformeerde theologen ook getracht de leer van het Genadeverbond, die reeds bij *Zwingli*, *Bullinger* en *Calvijn* te vinden is, verder te ontwikkelen.

Lutheranisme.

De Psalmen van Lobwasser werden in de kerken rond de Lahn ingevoerd. In 1584 verhuisde Olevianus eindelijk zelf naar *Herborn*. Deze plaats ligt in het Noorden van het graafschap Nassau, in het Westerwoud, aan de Dill, een zijriviertje van de Lahn, iets ten Zuiden van het bekende *Dillenburg*. *Herborn* werd het geestelijk middelpunt voor het nieuwe Gereformeerde Kerkgebied. Reeds in 1582 had de graaf van Nassau geprobeerd Olevianus weg te halen uit Berleburg, maar de graaf von Wittgenstein weerstond zijn begeerte. In 1584 echter liet Jan van Nassau Olevianus met zijn staatswagen halen. In Nassau moest hij zich nu allereerst met het schoolwezen bemoeien. Reeds in Juli 1585 was er een "hogeschool" te *Herborn*, met 13 leerkrachten en Olevianus als leider. Maar hij wilde een volledige hogeschool met een gymnasium als basis. Dit gelukte ook. Olevianus ijverde voorts voor de stichting van een goede drukkerij en boekhandel. Hij zag de propagandistische waarde van zulk een bedrijf zeer goed in. Na de herfstmesse van 1588 kwam *Christoph Raab* of *Corvinus* naar *Herborn* en heeft er heel wat Gereformeerde theologische werken in druk uitgegeven. *Olevianus* organiseerde de kerken in de Lahnstreek en wist ook te bewerken, dat er een algemene *Synode* werd gehouden. Hij wilde n.l. de kerken van Nassau, Wittgenstein, Solms en Wied gaarne officieel een gezamenlijke Kerkenordering geven en zó tot hogere levensontwikkeling brengen. Hij had eigenlijk alles hiertoe reeds voorbereid. Zo kwamen die kerken dan samen 13 *Juni* 1586 te *Herborn*. 17 afgevaardigden uit Nassau, 2 uit Wittgenstein, 5 uit Solms en 2 uit Wied. Olevianus was praeses. Er waren 4 programmapunten. Geregeld werd de kerkvisitatie, de kerkelijke ambten, beroeping van predikanten, de arbeid van Senioren (ouderlingen) en diakenen, de taak van Klassikaal convent (Classis) en particuliere Synode, de taak der Inspectors (superintendenten) en der predikanten, de 4 vergaderingen: presbyterium (kerkenraad), Klassikaal convent (classis), particuliere of provinciale Synode en Generale Synode. Hoe de afgevaardigden gekozen moeten worden? Boekencensuur. Wijze van Doopsbediening en Avondmaalsviering. Het laatste zou *elke maand* gevierd worden, terwijl op *wekelijkse* viering werd aangedrongen. De Kerkelijke tucht. Men achtte deze zeer nodig, maar ze behoorde onafhankelijk van de staat te zijn.

Wie de regelingen enz. leest bemerkt al spoedig hoe sterke overeenkomst hier te zien is met b.v. de getroffen regelingen op de Synode te Middelburg (1581) van de Nederlandse Gereformeerde Kerken. Olevianus heeft ongetwijfeld de acta van Middelburg tevoren gelezen en bestudeerd.

12. Karakteristiek van Olevianus

Olevianus is dus wel iemand geweest, die als kerkreformer zijn sporen verdiend heeft. Werd hij teleurgesteld in het gebied van Trier, des te rijker vruchten mocht hij zien op zijn arbeid te *Heidelberg* en in de *Palts*. En werd de arbeid hier tijdelijk onderdrukt door de Lutherse reactie, ook dit kwam nog ten goede aan de Gereformeerde zaak. Langs *de Lahn* werd een nieuw gebied bearbeid, georganiseerd en bevestigd en in 1583 keerden in *Heidelberg* de Gereformeerde leidslieden terug. Olevianus is één der invloedrijkste mannen in deze streken geweest.

Mocht *Ursinus* meer als geleerd theoloog uitblinken, in het praktische kerkelijke leven was *Olevianus* verre zijn meerdere. Bij zware problemen en gewone zaken van den kerkenraad sprak hij steeds met beslistheid. Hij was een man vol geloof en moed, taaie

volharding kenmerkte zijn streven, met onvermoeide ijver ging hij verder ook in tegenspoedige dagen, geen vrees voor mensen kon hem remmen of binden, hij was bekwaam in het oordelen in moeilijke zaken en toonde zich een goede kenner voor het recht. Hij was ook doctor in de rechtsgeleerdheid!

Hij heeft ook getoond schone gaven te bezitten voor de prediking, was een uitnemend verzorger en bevorderaar van het onderwijs, en is van onberekenbare zegen geweest door zijn visitaties en opzicht, door zijn onderzoekingen van de kerkelijke toestanden, ook door pedagogische en andere inrichtingen door hem gesticht of op zijn instigatie in 't leven geroepen. Grote verdiensten heeft hij zich verworven door zijn arbeid in de kerkenraden, door zijn organisatie en schoolregeling van het Heidelberger Paedagogium 1565.

Zijn prediking is beroemd geworden, tot ver buiten de Palts werd er van getuigd, zijn roem in deze leefde ver ná zijn dood nog voort in Nederland. Hij was ook zeer bekwaam om het volk te leren vanaf de kansel. Zijn Catechismusprediking was zeer gewild. Ursinus kon hem in dit opzicht niet vervangen. De ootmoedige man erkende dit ook rondweg in een brief aan Crato. Slechts korte tijd heeft Ursinus de catechismusprediking in Olevianus' plaats waargenomen te Heidelberg. Olevianus hernam weldra zijn oude taak en hield die tot zijn vertrek uit Heidelberg (1576). De leergeschriften, die Olevianus uitgaf wortelen eigenlijk in deze catechismusprediking. Daarom kan men hem wel als de oudste, trouwste, eenvoudigste en meest gezalfde uitlegger van de Heidelbergse Catechismus beschouwen. Hij heeft gepreekt en preken uitgegeven en leergeschriftjes gepubliceerd om de Heidelbergse Catechismus te verduidelijken, te funderen uit Gods Woord en te verdedigen tegenover zijn aanvallers.

De 25ste Oktober 1563 schrijft hij aan zijn vaderlijke vriend Bullinger, dat hij een soort grotere catechismus in bewerking heeft waarin hij geheel de hoofdgedachte van de Heidelbergse vasthoudt en waarin hij de hoofdwaarheden van de Christelijke religie duidelijk ontwikkelen wil. Dit werkje is korte tijd daarna ook verschenen onder de titel: *Vester Grund, das ist, die Artickel des alten, wahren, ungezweiffelten christlichen Glaubens: den Christen die in diesen gefährlichen, trübselligen zeiten einen gewissen trost aus Gottes Wort suchen, zu gutem erklärt und zugeschrieben. Durch Casparum Olevianum, Diener des Worts Gottes.*

Hij heeft dit boekje geschreven, zegt hij in het woord vooraf, omdat zoveel Christenen *de vaste grond* niet goed kennen en daardoor zo heen en weer geschud worden. Ook wil hij gaarne wat hem troost, aan anderen meedelen, opdat de christenen gezamenlijk op één en dezelfde grond, op *Christus*, gebouwd mogen worden.

Het is een mooi, diep en helder gesteld boekje. Rijk aan vertroosting voor de gelovigen. Het is dan ook dikwijls herdrukt. In het Duits verscheen het te *Neustadt*: 1575, 1582, 1591. Te *Herborn*: 1590 in 8° en 4°. In *Nederland* vertaald: 1579, 1632, 1769. 't Werd nog lange tijd daarna overal in Gereformeerde kringen in ere gehouden en gebruikt. De behandelde stof komt ongeveer overeen met de Zondagen 5-24 van de Heidelbergse Catechismus. *De vaste grond* bespreekt dus niet de leer van de Sacramenten en de tucht noch de leer der dankbaarheid (Zondagen 32-52 H.C.)

Olevianus gaf ook preken voor het volk uit, bijzonder over het Heilig Avondmaal. Ze zijn veel verbreid en hebben het inzicht in dit sacrament bij de gemeente zeer verdiept. Wat zijn collega met zo groot vernuft en schitterend resultaat voor de *geleerden* gedaan heeft, heeft Olevianus meer voor het volk gedaan.

Hij gaf ook populaire verhandelingen over de bediening van Woord en Sacrament, en over mogelijke vereniging van Luthers standpunt met dat der Gereformeerden uit.

Als rijpe vrucht van zijn catechismusprediking publiceerde hij ook: *Erklärung der Artikel des christlichen Glaubens*, in het Latijn verschenen onder de titel: *Expositio Symboli apostolici sive actocolorum fidei, in qua summa gratuiti foederis aeterni inter Deum et fideles breviter et perspicue tractatur*. Frankfort 1576, 1618. Herborn: 1580, 1593. In 1802 verscheen een 2e druk ervan in 't Nederlands te Amsterdam. De eerste verscheen tegen het eind der 18e eeuw. In het woord vooraf richt Olevianus zich tot de aanstaande predikanten.

Punten van overeenkomst met de *Vaste Grond* ontbreken vanzelf niet want ongeveer dezelfde stof wordt behandeld. Toch hebben beide werken genoeg eigens om ze naast elkaar te waarderen.

Olevianus is evenmin als Ursinus oud geworden. Toen de Heidelbergse Catechismus verscheen (Januari 1563) was *Ursinus* 28 jaar en Olevianus 26. Ursinus werd nog geen 49 jaar oud. Olevianus ruim 50 jaar. Maar beide mannen hebben niet vergeefs geleefd. Hun "gedachtenis" is nog steeds velen tot zegening.

13. Olevianus' levenseinde

De moeilijkheden en zorgen van het leven, de ingespannen arbeid en toewijding aan zijn werk, hadden niet nagelaten ook de gezondheidstoestand van Olevianus te ondermijnen.

Den 25ste Februari 1587 moest hij alle arbeid neerleggen. Zijn zwakheid nam van toen af dag aan dag toe. Hij leed aan waterzucht. Hij was zich bewust, dat hij niet lang meer zou leven. Daarom maakte hij 11 Maart 1587 zijn *testament*.

Het is allereerst een *schoon geloofsgetuigenis*, waarin hij God ootmoedig dankt, dat Hij hem geschapen, krachtig geroepen heeft en het waarachtig geloof geschonken heeft, dat God hem in Christus levend gemaakt heeft, hem de gerechtigheid van Christus heeft geschonken en de heerlijkheid en de rijkdom van Zijn genade, dat Hij hem uitverkoren heeft tot het kindschap Gods in Christus uit genade en hem de Geest van het kindschap heeft geschonken, door wie hij roept *Abba*, lieve Vader. Hij bidt om Gods genadige bijstand tot het eind, zoals Christus hem beloofd heeft: "Niemand zal Mijn schapen uit Mijn hand rukken. Ik en de Vader zijn één".

Verder dankt hij God voor alle weldaden, hem van zijn geboorte af geschonken. Hij dankt God, dat Hij hem vrouw en kinderen geschonken heeft en beveelt ze – evenals zijn oude moeder – in de bescherming en hoede Gods aan, met een beroep op Gods belofte. Verder bidt hij Gods zegen af voor de kerken van de Palts en voor de vorsten van Wittgenstein, Solms, Braunfels en Nassaukatzenellenbogen. Ze moeten vooral het werk van de scholen en de drukkerij voortzetten, ook geregeld de Synoden en kerkvisitaties houden, en de kerkelijke goederen voorzichtig beheren, opdat de arme predikanten toch niet in nood komen. Het is goed om van de "parochies", die te veel hebben de anderen, die te weinig hebben, mede te delen! Hij denkt aan de graaf van Nassau en zijn kinderen. Voorts regelt hij allerlei familie zaken voor vrouw en kinderen, voor zijn oude moeder en familie.

Hij eindigt zijn testament met weer tot God te spreken:

"k Wil aldus hiermede aan mijn lieven God, Vader, Zoon en Heiligen Geest, door den enigen en eeuwigen Hogepriester lichaam en ziel bevolen hebben op Zijn Genadeverbond en toezegging, dat Hij mijn God en die van mijn zaad in eeuwigheid

zijn wil en nooit meer uit toorn tegen mij wil handelen, zoals Hij mij immers Zijn eed gezworen heeft, Jesaja 54: „Dit is Mij als in de dagen van Noach: zoals Ik gezworen heb, dat de wateren van Noach niet meer over de aarde zouden komen, zó heb Ik gezworen, dat Ik niet meer toornig op u zijn zal noch u zal dreigen. Want bergen mogen wijken en heuvelen wankelen, maar mijn goedertierenheid zal van u niet wijken en mijn vredesverbond zal niet wankelen, zegt Uw Ontfermer, de Heere. Amen!”

Ook schreef Olevianus nog een roerende afscheidsbrief aan zijn zoon *Paulus*, die in deze dagen ziek te Kirchloch, in het gebied van 't bisdom Spier, lag.

Op zijn ziek- en sterfbed heeft Olevianus veel liefde en vriendschap ondervonden van de grafelijke families. Vanaf zijn sterfbed bemoedigde en vermaande hij hen in den Heere. Zijn schoonzoon, *Johannes Piscator*, die later als professor te Herborn zo'n uitstekende naam kreeg (hij leefde van 1546-1625), heeft zijn schoonvader in zijn laatste dagen vertroost en gesterkt uit Gods Woord. Zij voerden soms schone gesprekken. Olevianus heeft een heerlijk sterfbed gehad.

15 Maart 1587 zou zijn sterfdag worden. Des voormiddags om 6 uur kwam reeds *Piscator* aan zijn bed en hoorde de klacht, dat hij de matheid en zwakheid voelde toenemen. Hij was zich bewust: *ik ga naar den Heere Jezus Christus*. *Piscator* moest hem Jesaja 9 : 2-7 voorlezen en het begin van Jesaja 11. Toen Psalm 103, en Hebr. 6 : 13 tot het einde. De stervende voelde zich getroost.

Jakobus Alsted, Olevianus' collega, kwam ook nog aan zijn sterfbed en las hem Jesaja 53 voor. *Bernhard Textor*, de predikant van Herborn, moest de godsdienstoefening - het was Zondag - wat vroeger aanvangen en beëindigen, wenste Olevianus, opdat de Gemeente voor hem kon bidden. Aan zijn wens werd voldaan.

Nadat hij nog iets geordend had betreffende zijn geschriften, riep hij allen in huis tot gebed op en bad zelf nog vol bezieling. Op zijn verzoek werd het lied : *"Nun bitten wir den Heiligen Geist"* gezongen. Zelf zong hij nog mee met zwakke stem.

Stervend dacht hij ook nog aan de armen van Herborn en liet de raad van de stad zeggen, dat zij de armen niet zo spaarzaamelijk maar rijkelijk moesten gedenken, omdat dit is de wil van onze genadige Heer en God.

Hij kan niet nalaten ook zijn oude moeder nog eens de korte samenvatting van de christelijke leer onzer zaligheid te betuigen. Zij was lange tijd te Trier blijven wonen, maar 1584 ook verjaagd en toen bij haar zoon te Herborn komen wonen. Ze overleefde hem nog negen jaar.

Tenslotte sprak *Jakobus Alsted* de stervende aldus toe: *"Lieve broeder, gij zijt ongetwijfeld van uw zaligheid zeker, zoals gij dit anderen voortdurend geleerd hebt?"* En stervend antwoordde Olevianus: *"Certissimus, d.i. zo zeker als 't maar kan.*

Dit waren zijn laatste woorden. Hierna zonk hij in een zachte slaap, waakte nog één keer op na een korte pauze en gaf dan rustig de geest onder het gebed der omstanders.

Zijn lichaam werd in de kerk te Herborn begraven.

"Zalig zijn de doden, die in den Heere sterven". Met deze woorden besluit *Johannes Piscator* het bericht van zijn sterven.

Ook *Beza* wees in een brief uit Genève gericht aan den graaf van Wittgenstein op het grote verlies door de Gereformeerde Kerken geleden in het verscheiden van *Caspar Olevianus*. God gaf in hem veel. God nam in hem veel weg!

Soli Deo Gloria !

